

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2025, 12 (1), 171-201

AZİZ MAHMÛD HÛDÂYÎ'NİN ESERLERİNE YAZILAN ŞERHLER
Commentaries Written on the Works of Aziz Mahmud Hudayi

Adalet ÇAKIR

Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tasavvuf Anabilim Dalı, adalet.cakir@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0350-2853.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	22.10.2024
Kabul Tarihi / Accepted:	29.04.2025
Yayın Tarihi / Published:	30.06.2025
Cilt / Volume:	12
Sayı / Issue:	1
Sayfa / Pages:	171-201

Atıf / Cite as: Çakır, Adalet. "Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Eserlerine Yazılan Şerhler" (Commentaries Written on the Works of Aziz Mahmud Hudayi) *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 12/1 (2025), 171-201. Doi: 10.17859/pauifd.1571798.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD) 171-201

AZİZ MAHMÛD HÛDÂYÎ'NİN ESERLERİNE YAZILAN ŞERHLER*

Adalet ÇAKIR**

Öz

Azîz Mahmûd Hüdâyî, XVII. asır Osmanlı tasavvufî hayat ve ilminin etkin ve etkili şahsiyetlerinden biridir. Tasavvufun pratikleri, ibâdet ve itikâda ilişkin konuların tasavvufî açıdan yorumları, Hz. Peygamber'in siyeri vb. konuları içeren eserleri mevcuttur. Hz. Üftâde ile ilgili hâtıralarını içeren *Vâkıat*, mazhar olduğu ilâhî lütufları içeren *Tecelliyât*, *Divân*'ı ve mektupları, eserleri arasında husûsî bir öneme sahiptir. Eserlerine yazılan şerhlerle birlikte Hüdâyî literatürünün genişlediği ve zenginleştiği açıktır. Kanaatimizce ilk şerh eser Muizzüddîn Efendi'ye ait olup *Miftâhu's-salât*'ın şerhidir. *Tecelliyât*, kendisine gelen talep üzerine Abdülganî Nablûsî tarafından şerh edilmiştir. Seyyid Hasan Rızâyî aynı esere manzûm bir şerh yazmıştır. *Habbetü'l-muhabbe*'nin şerhi olan *Dürrü'l-bihâr ve sırru'l-esrâr* çok bilinmeyen ancak en kapsamlı şerh eserlerdendir. Celvetî şeyhinin Hz. Peygamber'e ilişkin yazdığı muhtasar, Arapça bir risâle olan *Ahvâlû'n-Nebîyyi'l-Muhtâr*'ı, Gülşen Efendi Türkçe'ye tercüme etmiş; Vildan Fâik Efendi de şerh etmiştir. Hüdâyî'nin manzûmlarından yapılmış seçki ile ortaya çıkmış iki şerh eser mevcuttur. *Necâtü'l-garîk* isimli eserinden alınmış yirmi beyit üzerine yazılan şerhin şârihi bilinmemektedir. Celvetî Âsitânesi şeyhlerinden Yâkub Afvî ise Hüdâyî *Divân*'ındaki yedi beyitlik nutkun beş beytini Türkçe şerh ederek *Lem'a-i Nûrâniyye*'yi yazmıştır. Abdülhay Celvetî'nin bir nutka yazdığı şerh ise kaynaklarda zikredilmekle beraber henüz tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Şerh eserler, Hüdâyî, Abdülhay Celvetî, *Dürrü'l-bihâr ve sırru'l-esrâr*, Muizzüddîn Celvetî, *Misbâhu's-salât*, *Necâtü'l-garîk*

Commentaries Written on the Works of Aziz Mahmud Hudayi

Abstract

Aziz Mahmud Hudayi was one of the most influential figures of 17th-century Ottoman sufi life and scholarship. His works encompass sufi practices, interpretations of worship and faith, the biography of the Prophet Muhammad and other related topics. Among his prominent works are *Vakiat*, which contains his memories with Hz. Üftade, *Tecelliyat*, which records the divine blessings he experienced, as well as his Divan and letters, all of which hold a special significance. The commentaries written on his works have significantly expanded and enriched the Hudayi literature. It is believed that the first commentary was written by Muizzüddin Efendi on *Miftâhu's-Salat*. *Tecelliyat* was interpreted by Abdülgani Nablusi upon request, and Seyyid Hasan Rızayi composed a poetic commentary on the same work. The commentary on *Habbetü'l-Muhabbe*, titled *Durr al-Bihar ve Sırru'l-Esrar*, is one of the most comprehensive but lesser-known works. The concise Arabic treatise on the Prophet Muhammad titled *Ahvâlû'n-Nebîyyi'l-Muhtar*, written by Hudayi, was translated into Turkish by Gülşen Efendi and further commented on by Vildan Faik Efendi. Additionally, two commentaries were developed based on selected poems from Hudayi's poetic works. One of these is an unknown

* Yazar makalede etik kurul izni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, adalet.cakir@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0350-2853.

author's commentary on 20 couplets from *Najatu'l-Garik*, and the other is *Lem'a-i Nuraniyye*, written by Yakub Afvi, a Celveti sheikh, which provides a Turkish commentary on five couplets from a seven-couplet poem in Hudayi's Divan. Lastly, while Abdülhay Celveti's commentary on one of Hudayi's poems is mentioned in sources, it has yet to be identified.

Keywords: Hudayi, Durr al-Bihar ve Sirru'l-Esrar, Muizzüddin Celveti, Misbâhu's-salât, Najatu'l-Garik

Structured Abstract

We identified seven commentary works written on the works of Aziz Mahmud Hudayi. These works have contributed to the understanding of Hz. Hudayi's spiritual and written legacy and have ensured its enrichment, continuity, and transmission to future generations. This writing activity began while Sheikh Hudayi was still alive. In this sense, we can say that Muizzuddin Celveti was the first commentator.

As a Celveti sheikh, he followed the spiritual attitude and knowledge tradition of Ibn Arabi and invariably included citations from him in his works. The commentaries continued in the same spiritual line. The continuity of Sufi knowledge through texts is a significant indication of its attainment through spiritual experience. Yakub Afvi's commentary *Lem'a-i Nuraniyye* is a good example of this. Similarly, the *Masnavi* of Hz. Mawlana visibly dominates the commentary *Durru'l-bihar* of *Habbe al-muhabbe*, demonstrating the shared results of spiritual experience.

At first glance, the fact that some of Hz. Hudayi's works are in Arabic may be seen as a motivation for writing commentaries. However, this motivation seems to have primarily triggered translation efforts. For instance, Gülsen Efendi's translation of *Ahval an-Nebi al-Muhtar* was deemed insufficient for public understanding by Vildan Faik Efendi, who subsequently wrote a commentary on it. The *Tecelliyat* commentary written by Nablusi and the *Durru'l-bihar* commentary, which stand out as independent works, are also written in Arabic. Considering the richness of these two works, it becomes clear that the primary motivation for commentary writing was to understand Hz. Hudayi's works. Another aspect of this matter is the particular effort of Celveti followers.

Except for Abdulgani Nablusi, the commentators are generally members of the Celvetiyye order. Muizzuddin Celveti's analyses of Hudayi's word choices in *Misbah as-Salah ve Mirkat ed-Derecat* suggest the degree to which spiritual affinity impacts the understanding of texts. However, more comprehensive readings are needed in this regard. At this point, the relationship commentators establish with the text can be enlightening. In *Lem'atu'l-berk'in-Necdi* and *Durru'l-bihar*, Nablusi and the commentator describe in detail their experiences regarding the Hudayi works sent to them for commentary. These scholars, whose knowledge was relied upon, did not attempt commentary solely based on their scholarly competence; they primarily chose to establish a spiritual connection with Hz. Hudayi and sought a divine sign. The explanations provided in the sections discussing the reasons for writing the works and their arrangement demonstrate that writing religious-Sufi works in our ancient tradition contains its own decorum.

Seen as a complementary element of the Celveti sheikh's corpus, these commentaries also made significant contributions to Ottoman Sufi literature. These works not only guide the understanding of Hz. Hudayi's works but also serve as guides for understanding and applying Sufi texts, and thus their primary sources, the Qur'an and Hadith. Furthermore, these works reflect the scholarly and religious approaches of their time and provide valuable information about problematic issues, the grounds for debates, and the involved parties.

GİRİŞ

Azîz Mahmûd Hüdâyî (v. 1038/1628) yaşadığı dönemde tasavvufî şahsiyeti ve kâmil bir mürşid olarak Osmanlı toplumunun farklı kesimleri ve geniş coğrafyası içinde etkili olmuş bir sûfidir. Hakkında yazılan menâkıb, sûfî biyografilerinde yer alan mâlûmat, dönem kronikleri ve günümüzde yapılan akademik çalışmalar onun tarihî şahsiyetini ortaya koymak için yeterli görülebilir. Ancak Hz. Peygamber'den itibaren kesintisiz devâm eden tasavvuf ilim ve geleneği içindeki yerini, bu ilme katkılarını hattâ bu sürekliliğe kazandırdığı ivmeyi aydınlatacak mâlûmat, daha ziyâde onun kendi eserleri ve bu eserler merkezinde oluşan telîfat içinde aranmalıdır.

Hz. Hüdâyî Arapça ve Türkçe, nazım ve nesir tarzında yekünü yirmi beşi bulan eser yazmıştır.¹ *Vakîât*, *Tecelliyât*, *Ecvibe-i Mutasavvîfâne* gibi eserleri ile mürîdleri ve padişahlara yazdığı mektuplar dışındaki eserleri daha eklektik metinlerdir. Onun manevî ve edebî zevkini yansıtmaları bakımından nutuklarının da hususî bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Tecelliyât ve vaaz yazımı gibi yazdıkları ve yazma usûlü kendisinden sonra gelen Celvetî şeyhlerini etkilemiştir. Diğer yandan Arapça yazdığı eserlerin tercüme edilmesi ve bazılarına şerh yazılması suretiyle telîfatındaki mâlûmatın şüyûuna gayret edilmiştir.

Celvetî şeyhinin eserlerine olan ilgi sadece kendi müntesipleri, muhiti ve yaşadığı dönemle sınırlı kalmamıştır. Entelektüel seviyede de bir ilgiye mazhar olmuş ve bazı eserleri şerh edilmiştir. Ancak Hüdâyî külliyatının mütemmim cüzü olan bu şerh eserlerin tespiti ve gün yüzüne çıkması henüz tamamlanmış değildir.

Bu sebeple çalışmamızda Hz. Hüdâyî'nin eserlerine yazılmış şerhler, muhtevâ ve müelliflerinin tanıtımı, kütüphane bilgileri ve mevcut ise yapılan çalışmalar konu edilmiştir. Belki bu çerçevede şu hususu da belirtmek gerekebilir; günümüzde üniversitelerde akademik düzeyde Hz. Hüdâyî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalar, neşirler ve incelemeler, tercüme faaliyetleri, düzenlenen ilmî toplantılarda sunulan bildiriler de klasik dönem şerh faaliyetlerinin bir devâmı gibi görülebilir. Ancak biz araştırmamızı tamamen Osmanlı dönemi şerh faaliyetleri içindeki görünümü ile sınırladık; gerektiğinde günümüz akademik çalışmalarına atıfta bulunduk.

I. Mensûr Eserlerine Yazılmış Şerhler

Misbâhu's-salât ve mirkâtü'd-derecât fî şerh-i miftâhi's-salât ve mirkâtü'n-necât

Hz. Hüdâyî'nin *Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât* isimli Arapça risâlesine Mehmed Muizzüddîn Celvetî tarafından yazılmış şerh eserdir.²

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Gülşen Efendi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, haz. Muzaffer Ergür-Adalet Çakır, (İstanbul: Dergâh Yay., 2. Basım, 2019), 11-37.

² Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2006), 3/17; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/164; H. Kamil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî/Hayatı, Eserleri, Tarîkati* (İstanbul: Erkam yay., 2007), 115.

Azîz Hüdâyî'nin kaleme aldığı *Miftâhu's-salât*, namazın sırları, âdâbı, fazîletleri, Cuma günü ve namazı ile cemaatle namaz kılmanın üstünlüğüne dâir muhtasar bir risâledir. Namazın şerî ahkâmı ve zâhir şartlarına dâir fıkıh ilmince belirlenmiş esasların, mânevî yorumu ve mânâsı ile namazın bâtın ahkâmı risâlenin konusudur. Görüşlerini, başta İbnü'l-Arabî olmak üzere ilk dönem sûfîlerinin sözleri ve onların namaz tecrübelerinden örneklerle delillendirmiştir. Hz. Hüdâyî, yeri geldiğinde mezhep imâmlarının namazı edâdaki şekli şartlara ilişkin ihtilâflarına bâtını bir yorum getirmiş, bunların görüş ayrılığı olmayıp, Hz. Peygamber'in namazı ile irtibatını ortaya koymuştur.³ Bu yaklaşımı dînî meselelere bakışta, tasavvuf ilminin zâhir ve bâtını birleştirici ve kuşatıcı diline dâir güzel bir örnektir. Hüdâyî'ye göre dervîşin bir sûreti yani dışı ve bir de mânâsı yani iç dünyası vardır. Bu sebeple Hakk'a talip olanlar, kemâli arzulayanlar amelleri de bu şekilde algılayıp hem zâhir ve hem de bâtın şartlarını yerine getirmelidir.⁴ Hz. Hüdâyî bu risâlesinde, namaz ibâdeti etrafında, sûfîlerin yüksek bir irfân nazarı ve kişide kemâli hedefleyen yaklaşımlarıyla birlikte onların dînî mükellefiyetlere kazandırdıkları anlam zenginliğinin güzel bir örneğini vermiştir.

Miftâhu's-salât'ın şârihi Muizzüddîn Efendi hakkındaki bilgiler sadece eserleri ile sınırlıdır. Hz. Hüdâyî'nin eserlerinin mütercimi olarak şöhret bulmuştur. İlmî mesâî ve gayretini Celvetî Pîri'nin eserlerine vakfettiği anlaşılan Muizzüddîn Efendi hakkında bilgi veren kaynaklar, onu Hüdâyî'nin halîfesi veya ondan feyz almış bir âlim olarak tanıtır.⁵ *Vâkıât*'ın bir bölümü⁶ başta olmak üzere *Câmiu'l-fezâil ve kâmiu'r-rezâil*, *Miftâhu's-salât*, *Tecelliyât*, *Keşfü'l-kınâ an-vechî's-semâ'yı* tercüme etmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişâh Sultan koleksiyonu 253 numarada kayıtlı mecmûa, Muizzüddîn Efendi'nin eserleri hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır. İsimlerini zikrettiğimiz tercüme risâleleri ve şerh eserinin birer nüshası bu mecmûada bulunmaktadır.⁷

Muizzüddîn Efendi, müstakil tercümeleri dışında, bâzen Hz. Hüdâyî'nin eserinden bir bölümü tercüme ederek ona ilâveler yapmak sûretiyle risâle telif etmiş bâzen de onun eserlerinden ilhamla, kullandığı kaynaklardan istifâde ile derleme

³ Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Câmiü'l-fezâil ve kâmiu'r-rezâil ve Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât*/ İlim-Amel, Seyr ü Sülûk, ter. H. Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yay., 2011), 196-97.

⁴ Hüdâyî, *İlim-Amel, Seyr ü Sülûk*, 224-25.

⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 3/17; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/164; Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 147; Muizzüddîn Celvetî'nin tercümeleri ve Celvetî muhîti içindeki yeri ve hizmetleri hakkında değerlendirme için bk.: M. Nedim Tan, "Mehmed Muizzuddin Celvetî ve Menâzilü's-Sâlikîn Tercümesi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 12/28 (2011), 99-104.

⁶ Muizzüddîn Celvetî'nin Vâkıat tercümesi hakkında bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bk. Zehra Gökmen, *Hüdâyî'nin Vâkıât-ı Üftâde İsimli Eserinin Muizzüddîn Celvetî Tarafından Yapılan Tercümesi* (Metin ve İnceleme) (İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁷ Tercüme risâlelerin diğer nüshaları için bk. Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, 109, 118; Tan, "Mehmed Muizzuddin Celvetî ve Menâzilü's-Sâlikîn Tercümesi", 99-100.

eserler kaleme almıştır. Onun bu türden telîfâtını, Hüdâyî'nin eserlerinden ayırt edici isimle adlandırması öte yandan kütüphane katalog kayıtlarında ve kaynaklarda “tercüme” kaydının bulunması bu sebepten olmalıdır. Mihrişâh Sultan koleksiyonu, 190b-209a numaralı varaklar arasında yer alan *Menâzilü's-sâlikîn tercümesi* bu türdendir. Muizzüddîn Efendi'nin tercümeleri arasında zikri geçen bu risâlenin⁸ bütün nüshalarında başlığı “Hâzâ Kitâbu Menâzili's-sâlikîn” veya “Hâzâ Menâzilü's-sâlikîn”dir.⁹ Atatürk Kitaplığı Osman Nuri Ergin yazmaları 617 numarada kayıtlı mecmûanın ilk varağındaki fihrist bölümünde ise “Menâzilü's-sâlikîn, Mahmûd Efendi Hüdâî” kaydı bulunmaktadır.¹⁰ Risâleyi inceleyen Nedim Tan, bu kayıt ve içerikteki bazı karînelerden hareketle onun Hz. Hüdâyî'ye âit olabileceğini söylemektedir.¹¹ Bu kanaat doğrultusunda yaptığımız araştırmada, *Menâzilü's-sâlikîn*'in son kısmının, Hüdâyî'nin *Hayâtü'l-ervâh ve Necâtü'l-ervâh* isimli eserinin, sülûk ve mücâhede ehlinin menzillerine dâir bölümünün çevirisinden ibâret olduğunu gördük.¹² Hz. Hüdâyî bu konuda Abdullah Herevî'nin (1089) *Menâzilü's-sâirîn*'inden istifâde ettiği gibi Muizzüddîn Celvetî de tercümeye, ilk dönem sûfilerin sözleriyle zenginleştirdiği ve Kâşânî'nin *Menâzilü's-sâirîn* şerhinden yaptığı alıntılardan oluşan bir giriş ilâve etmiştir. *Tercüme-i Keşfü'l-umûr*¹³ risâlesi de yine *Hayâtü'l-ervâh*'ın mevt-i ızdırârî, ölümü talepten men gibi konuların yer aldığı ilk bölümün tercümesi ve buna mütercimnin yaptığı katkılardan ortaya çıkmıştır.

Muizzüddîn Efendi'nin eserleri arasında ismi geçen *Mîzanü'n-necât*'ın tercüme olduğu belirtilmişse de¹⁴ incelendiğinde telîf bir eser olduğu anlaşılmaktadır. İmân ve İslâm'ın şartlarının îzâhı, tasavvuf ilmi ve tarîkat âdâbına ilişkin umûmî konuları muhtevî eserin girişinde müellif, Arapça ve Farsça bilmeyenlerin istifâdesi için bu risâleyi kaleme aldığını belirtmektedir.¹⁵ Hz. Hüdâyî'nin özellikle *Câmiu'l-fezâil ve kâmiu'r-rezâil*'i bu derleme esere örnek olmuştur. Yukarıda sözünü ettiğimiz yazma mecmûada yer alan *Fazîletnâme* ismiyle kayıtlı diğer bir risâle, *Mîzânu'n-necât*'ın özellikle tasavvuf bahsini tamamlayıcı mâhiyettedir. Hz. Hüdâyî'nin *Tarîkatnâme*'sinden ilham alan müellif, seyr ü sülûk görüp de kurtuluşa erenlerin, helâk olandan daha az olduğu düşüncesiyle bu zümreye gerekli bâzı hususları yazdığını söylemektedir. Sıdk, bir mürşidin gerekliliği, mürşidde bulunması gereken

⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/164. Bu eserin kütüphane katalog kayıtları da *Menâzilü's-sâirîn Tercümesi*'dir.

⁹ Mehmed Muizzüddîn Celvetî, *Menâzilü's-sâlikîn Tercümesi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişâh Sultan 253), 190b; *age* (İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 617), 1b.

¹⁰ M. Celvetî, *Menâzilü's-sâlikîn Tercümesi* (Osman Nuri Ergin Yazmaları, 617), 1b.

¹¹ Tan, “Mehmed Muizzuddin Celvetî ve Menâzilü's-Sâlikîn Tercümesi”, 105.

¹² Mukayese için bk. Azîz Mahmûd Hüdâî, *Hayâtü'l-ervâh ve Necâtü'l-eşbâh* (İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 618/3), 81b-95a ve Tan, “Mehmed Muizzuddin Celvetî ve Menâzilü's-Sâlikîn Tercümesi”, 118-135.

¹³ Bk.: Süleymaniye Ktp., Mihrişâh Sultan 253, 209b-243b.

¹⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/164. Bu eserin kütüphane katalog kaydı da *Mîzânu'n-necât Tercümesi*'dir.

¹⁵ Muizzüddîn Celvetî, *Terceme-i Mizânü'n-Necât* (Süleymaniye Ktp., Mihrişâh Sultan 253), 484b-531a.

vasıflar, şeyh ile mürîd arasındaki edepler ve mürîdin vazîfeleri bu risâlenin konuları arasındadır.¹⁶ Mecmûanın bütünü, üslup ve kaynaklarını dikkate alarak bahsettiğimiz bu son iki risâlenin Muizzüddîn Celvetî'ye ait telîf veya derleme eserler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

H. Hüdâyî'nin *Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât*'ının tercüme ve şerhi olan *Misbâhu's-salât ve mirkâtü'd-derecât*'ın dört yazma nüshasını tespit edebildik.¹⁷ Muizzüddîn Efendi 1033/1623 senesinde, H. Hüdâyî'nin müntesiplerinden olan Halîl Paşa'nın (v. 1038/1629) *Miftahu's-salât*'a dikkatini çekmesi ve teşvîkiyle risâleyi şerhetmiştir.¹⁸ Şârihin beyânına göre H. Hüdâyî, "Şüphesiz Allah tektir ve teki sever" düstûrunca risâlesini üç bâb olarak yazmıştır; kendisi ise, şerhe haram ayların ilkinde başladığı ve haram ayların sayısı da dört olduğu için bir bâb daha ilâve etmiştir. Ve bu ilk bâbta şârih ilim, ulemâ, mârifetin fazileti yanında H. Allah'ın vahdâniyyet ve kudretini beyân etmeyi amaçladığını söylemektedir.¹⁹ Muizzüddîn Celvetî'nin şerh eserindeki bu ilâve bâb, sadece Mihrişah Sultan koleksiyonundaki nüshada mevcuttur.

Muizzüddîn Efendi'nin şerhi, öncelikle H. Hüdâyî hayatta iken kaleme aldığını belirtmek gerekir. Tercüme açısından esere baktığımızda, *Miftâhu's-salât*'ın metnine bağlılık ve Arapça bilmeyenler tarafından anlaşılır olması bakımından, Muizzüddîn Efendi'nin en iyi tercüme eseri diyebiliriz. Ancak *Misbâhu's-salât* sadece bir tercüme değil; aynı zamanda şerhtir. Şârih *Miftâhu's-salât*'ın muhtevasının dışına çıkmamış, yeni bahisler açmamıştır. O daha ziyâde bu muhtasar eserin içindeki konuları detaylandırma ve örnekleri zenginleştirme yöntemini seçmiştir.²⁰ Kimi zaman konuyu îzah ettikten sonra ayrıntılı bilgi için kaynak eser zikretmiştir. Nitekim H. Hüdâyî'nin ikinci namazı, "gevşeklik anının ve müşâhede vaktinin namazıdır" sözünün şerh ederken, bu namazı ilk kılanın Yâkûb (a.s.) olduğu bilgisini verir. Çünkü Cebrâil ona Yûsuf'un selamette olduğu haberini getirdiğinde sevincinden dolayı Allah'a şükür için ibadet etmiştir. Şârih bu bahisle ilgili olarak Dimyâtî'nin (v. 705/1306) *Keşfü'l-mugattâ fi fazli's-salâti'l-vustâ* eserine işaret eder.²¹ Muizzüddîn

¹⁶ Bk. Muizzüddîn Celvetî, *Risâle-i Fazilet* (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan 253), 531b-544a.

¹⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 253, 108b-187b ve Şazeli Tekkesi 159/15, 148-183; H. Selimağa Kütüphanesi, Hüdâyî 483/1. Ayrıca www.yazmalar.gov.tr sitesinden yaptığımız taramada, Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, Zeytinoğlu koleksiyonu 943 numarada *Şerhu Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât* ismiyle kayıtlı bir başka nüshaya tesadüf ettik. 1162/1749 istinsah tarihli 46 varak olan eserin katalog kaydında müellife dâir hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bizzat inceleme imkânı bulamadığımız bu eserin, Muizzüddîn Efendi'nin şerhinin bir başka nüshası olduğu kanaatindeyiz.

¹⁸ M. Muizzüddîn Celvetî, *Misbâhu's-salât ve mirkâtü'd-derecât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 253/2), 109b-110a.

¹⁹ M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 112a-131a. Bu mukaddime kısmı, kütüphane katalog kaydında *Miftâhu's-salât*'ın tercümesi olarak görünmektedir.

²⁰ M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 139a-140a, 155b-156a.

²¹ M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 163b.

Efendi, “havâtır” bahsinde olduğu gibi, kimi zaman da muhtevâdan uzaklaşmamak için doğrudan müracaat edilecek eserleri hatırlatmış; İmâm Gazâlî'nin bâzı eserleri ile Fahreddîn Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'ini referans göstermiştir.²² Herevî'nin *Menâzilü's-sâirîn*'i, Dâvûd Kayserî'nin *Matla'ü husûsî'l-kilem fî meânî Fusûsî'l-hikem*'i ile *Seyf-i Sârim* isimli risâle, şârihin istifâde edip atıfta bulunduğu eserler arasındadır.²³

Muizzüddîn Efendi, şerh ettiği eserin kaynaklarını incelemiştir. Bunların başında Sühreverdi'nin *Avârif*'i gelmektedir. Hz. Hüdâyî'nin bu eserden yaptığı alıntılara zaman zaman işâret etmiştir.²⁴ Onun dil ve üslubunu gayet iyi bilen şârih, alıntılardaki tasarruflarına da açıklık getirmiştir. Meselâ, taharet bahsinde Sühreverdi *Avârif*'te, zâhir temizlikte aşırıya giden bâzı kişilerin aynı hassâsiyeti iç temizlikte göstermediğini söylemiş ve bunu da ulemâ-i râsihînin sohbetinde bulunarak edep tahsîl etmemeye bağlamıştır. Hüdâyî bu cümleyi eserinde kullanırken “ulemâ-i râsihîn” ifâdesini “hizmet-i kâmilin” olarak değiştirmiştir. Muizzüddîn Efendi, Hz. Hüdâyî'nin bazen seci sebebiyle bu şekilde değişiklikler yaptığını söyler. Ancak bu ifâdedeki tasarrufu sadece seciden kaynaklanmamaktadır. Şârihe göre, “râsihûn” kelimesi üzerindeki farklı yorumlara binâen Hüdâyî, “râsih, ayn-ı kâmil; kâmil ayn-ı râsih” olduğu için bu tercihte bulunmuştur.²⁵

Hz. Hüdâyî *Miftâhu's-salât*'ın sonunda, namazın şerî ölçülerine ve mânevî ahkâm ve edebine riâyete ilişkin “tenbîhat”ta bulunmuştur. Bu uyarılar aynı zamanda eserin telif sebebini de göstermektedir. Şârihin ikazları ise daha açık ve oldukça sert ifâdelerle olmuştur. Hz. Mevlânâ'nın “âşıklar salât-ı dâimdedirler” mazmûnunu ve Cüneyd Bağdâdî'nin “tevhîd, izâfetleri kaldırmaktır” sözünü kendilerine mesnet edinip beş vakit namaza ihtiyacı olmadığını söyleyenleri eleştirir. Ebû Leheb tıynetli olarak nitelediği bu kişilerin, evliyânın sözlerine şuuruları olmadığından ve insanları da dalalete sürüklediklerinden şikâyet eder.²⁶

Muizzüddîn Efendi'nin *Misbâhu's-salât* isimli şerh eseri, Hüdâyî'nin eserini ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda şârihinin ilmî ve irfânî birikimini de göstermektedir. Şârihin eserinde sıklıkla yer verdiği mazmunlar, umumiyetle ya Arap şiiri ya da Farsça şiirlerdir.

Lem'atü'l-berki'n-Necdî Şerh-i Tecelliyât-ı Mahmûd Efendi el-Üsküdârî

Hz. Hüdâyî'nin *Tecelliyâtü'l-behiyye ve'l-küşûfû'r-Rabbâniyye*²⁷ isimli eserine Abdülganî Nablûsî tarafından yazılmış olan şerh eserdir.²⁸

²² M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 143b.

²³ M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 145a-b, 147a, 149b.

²⁴ M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 142b-143a, 168b, 171a.

²⁵ Ebû Hafs Şihâbeddîn Ömer es-Sühreverdi, *Avârifü'l-meârif/ Tasavvufun Esaslar*, haz.: H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, (İstanbul: Vefa Yay., 1990), 372; Hüdâyî, *İlim-Amel, Seyr ü Sülûk*, 192; M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 142b-143a.

²⁶ M. Celvetî, *Misbâhu's-salât* (Mihrişah Sultan 253/2), 186a.

²⁷ GAL/Supplement, II, 661.

²⁸ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1/133, 3/13; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/186; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'i'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, tas. İbnü'l-Emin Mahmûd

Aslen Şam'lı olan şârih Abdülganî b. İsmâîl (1143/1731), aile büyüklerinin Kudüs'ten Nablus'a göç ve daha sonra da Dimaşk'a gelmiş olmasından dolayı kazandıkları Nablûsî nisbesiyle meşhurdur. Ulemâ bir aileye mensup olmakla birlikte, Necmeddîn el-Gazzî (1061/1651) gibi devrinin büyük âlimlerinden de ilim tahsil etmiştir. Yirmi yaşlarında iken Emeviyye Camii'nde ders okutmaya başlamıştır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, İbn Seb'in, Afîfüddin et-Tilimsânî, Abdülkerîm Cîlî ve Sadreddîn Konevî'nin eserleri de okuttuğu dersler arasındadır. Eserlerini de bu dönemde kaleme almaya başlamıştır. Muhtelif tarihlerde yaptığı altı yolculuğun dördünü kitap haline getirmiştir. Bu arada ilk seyahatinin 1075 (1664) yılında Humus, Halep, Konya Edirne ve İstanbul'u içine alan üç aylık bir yolculuk olduğunu belirtmek gerekir. Vefatına kadar, medresede, evinde ve Emeviyye Camii'nde ders okutmuş, pek çok talebe yetiştirmiştir.²⁹

Abdülganî Nablûsî hem Kâdiriyye ve hem de Nakşibendiyye tarîkatından icâzeti olan bir sûfidir.³⁰

Nablûsî'nin kaleme aldığı 280 eserin bir kısmı Fıkıh, Tefsîr, Kelâm, Hadîs, Tarîh, Edebiyat ile ilgili olmakla birlikte tasavvuf alanına ilişkin olanlar telifâtı içinde önemli bir yer tutmaktadır. En önemli eserlerinden biri İbnü'l-Arabî doktrinine genel bir giriş mahiyetindeki *el-Vücûdü'l-hakk'*dır. Bu eserin Osmanlı döneminde vahdet-i vücûd konusunu sistemli bir şekilde işleyen belki de tek Arapça kitap olduğu belirtilmektedir.³¹

Şerh yazarı olarak meşhur olan Abdülganî Nablûsî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Abdülkerîm el-Cîlî, İbnü'l-Fârız başta olmak üzere Abdüsselâm b. Meşîş, Ebü'l-Hasan eş-Şüsterî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Abdürrezzâk el-Kâşânî, Molla Câmî, İmâm-ı Rabbânî gibi sûfilerin eserlerine şerh ve hâşiyeler yazmıştır. Bu eserlerde sadece öncekilerin görüşlerini nakletmekle kalmayıp bunları geliştirmeye ve çok defa tasavvufî düşüncede Endülüs-Mağrib temayülü ile Fars-Anadolu temayülünü birleştirmeye çalışmıştır.³²

Hız. Hüdâyî'nin *Tecelliyât'*ını şerh etmesinden de anlaşılacağı üzere Abdülganî Nablûsî, Anadolu sûfî ve âlimlerinin eserlerine de teveccüh göstermiştir. Birgivî'nin (v. 981/1573) *Tarîkatü'l-Muhammediyye*'sine yazdığı *el-Hadîkatü'n-nediyye şerhu't-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, söz konusu eserin diğer şerhlerinden daha fazla

Kemal İnal, Avni Aktunç, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), I/593; *GAL/Supplement*, II/476, 661.

²⁹ Bekrî Alaaddin, *Bir Çağın Öncüsü Şeyh Abdülganî Nablûsî*, trc.: Veysel Uysal, (İstanbul: İnsan Yay., 1995), 93-95, 97, 120-21; Ahmet Özel, "Nablûsî Abdülganî b. İsmâîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/268.

³⁰ Bekrî Alaaddin, *Abdülganî Nablûsî*, 169; Adalet Çakır, *Abdülkâdir Geylânî ve Kâdirîlik* (İstanbul: İsam Yay., 2012), I/245-46. Tarîkatı hakkında ayrıca bk. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1/131; Mahmut Erol Kılıç, "Ekberiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/ 545.

³¹ Bekrî Alaaddin, *Abdülganî Nablûsî*, 211, 215-239; Özel, "Nablûsî Abdülganî b. İsmâîl", 32/268.

³² Bekrî Alaaddin, *Abdülganî Nablûsî*, 161; Özel, "Nablûsî Abdülganî b. İsmâîl", 32/268.

okunmuştur.³³ Yine Halvetî-Sivâsî meşâyihinden Abdülahad Nûrî'nin *Mirâtü'l-vücûd ve mirkatü's-şühûd fî'l-merâtibi'l-küllîyye ve'l-hazerât*'ı Nablûsî tarafından *İtlâku'l-kuyûd fî şerhi Mir'âtü'l-vücûd* adıyla şerhedilmiştir.³⁴ Öte yandan onun dört eseri de Osmanlı müellifleri tarafından Türkçe'ye çevrilmiş; *el-Fethü'r-Rabbânî ve'l-Feyzü'r-Rahmânî* isimli gençlik eseri II. Abdülhamid'in isteği üzere istinsah edilmiştir.³⁵ Nablûsî'nin Osmanlı muhitindeki şöhreti sadece eserleri üzerinden olmamıştır. Yönetici ve ilmiye sınıfı, tasavvuf ehli ve İstanbul, Edirne, Van gibi şehirlerde yaşayan dostlarıyla yazışmaları bunun önemli bir şahididir. Bir Osmanlı âlimi olan Saçaklızâde Mehmed Efendi gibi husûsen Şam'a gidip kendisinden tahsil gören talebelerinin olduğu da bilinmektedir.³⁶

Nablûsî'nin şerhettiği Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin eseri, Yazma Eser Kütüphanelerindeki muhtelif nüshalarda *et-Tecelliyâtü'l-Îlâhiyye ve Sünûhâtü's-Sübhâniyye, Risâletü't-Tecelliyâtü'l-behiyye ve'l-küsûff'r-rabbâniyye* yanında *Tecelliyâtü Hüdâyî* isimleri ile kayıtlıdır. *Hâbnâme-i Hazreti Hüdâyî* sadece İ. Hakkı Bursevî'nin istinsahı olan nüshadaki isimdir.³⁷

Bahsi geçen eserde Hüdâyî, umumiyetle ru'yet, tecellî, keşf ve mükâşefe, şühûd ve müşâhede, feyz ve fetih kavramları ile aktardığı mânevî tecrübeleri içinde rüyâlarını, 'mübeşşire' vasfıyla diğerlerinden ayırmıştır. Sûflerin seyr ü sülûkleri esnâsında hem yolculuğu, yöntemi ve hem de ulaştıkları irfânı ifade etmek üzere kullandıkları bu müşterek kavramlar ile Hz. Hüdâyî, pek çok kere Hz. Peygamber'i müşâhedesini, Hızır'la mülâkatını, Allah'ın bâzı isimlerinin tecellîsini, dört halîfe ve bâzı sûflerle görüşmesini, birkaç kez vukû bulan rûhânî mirâcı gibi husûsî hallerini kaydetmiştir. Gayb âleminden duyduğu sesler, kalbine ilham olunan Kur'an âyetlerinin mânâsı, kutbiyyet müjdesi ve kılıç, Peygamber'in yağı, sarık ve hil'at kabilinden kendisine ihsan olunan mânevî rütbe ve hediyelerin bilgisi yine bu eserinde yer almaktadır. Hz. Hüdâyî yaşadığı bu hal ve tecrübelerini adeta bir günlük tutar gibi târihi ile kimi zaman da mekânını zikrederek kaydetmiştir.

Arapça kaleme alınmış *Tecelliyât*, yazım usûlü açısından bir diğer eseri *Vâkıât*'a benzemektedir. Bu eser de bir günlük gibi, Hüdâyî'nin, şeyhi Üftâde'nin yanında geçirdiği üç yıl boyunca, aralarındaki sohbetlerden, şeyhine anlattığı rüyâlardan, sorduğu suallerden tuttuğu notları ihtivâ etmektedir. Bu eserin yazımına bîat ettiği 1 Zilkade 984/20 Ocak 1577 Cumartesi günü başlamış, hilâfet alıp Bursa'dan

³³ Huriye Martı, "et-Tarîkatü'l-Muhammeddiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/108.

³⁴ İbrahim Baz, *Abdülehad Nûrî-i Sivâsî: Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yay., 2007), 276.

³⁵ Bekrî Alaaddin, *Abdülganî Nablûsî*, 194.

³⁶ Abdülganî Nablûsî, *Mürâselâtü'n-Nablûsî/ Vesâiliti't-tahkîk ve resâiliti't-tevfîk*, dirâse ve thk. Bekri Alaaddin, (Dımaşk: Dâru Ninevâ, 2010), 4-8; Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 35/368.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ayme Küçük, *Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Tecelliyât'ı ve Tercümesi* (Metin Tenkidi) (Kocaeli: Kocaeli Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2024), 10.

ayrılmasına bir ay kala, 9 Şevval 987/29 Kasım 1579 Cuma gününde bitirmiştir.³⁸ Yazım usûlü bakımından benzerlik *Tecelliyât Vâkıât*'ın devâmı niteliğinde veya onun bir bölümü yahut da tamamen müstakil bir eser olup olmadığı yolunda soruları akla getirmektedir. Tecellîlerin kayıt tarihleri nüshalara göre farklı olduğu gibi kronolojik bir tertip söz konusu değildir. Bu sebeple tecellî kayıtlarının tutulmaya başladığı tarihi kesin olarak belirlemek güçleşir. "1010 (1602) senesi Muharremü'l-harâm'ının Salı günü, bu gecede lutf ile Nebî'yi (a.s.) gördüm. Su içti. Ben de içmesi için su hazırlamak istedim ki böylelikle insanlara şifâ olacak mübârek artıklarından kalsın" cümlesiyle başlayan nüshalar³⁹ olduğu gibi 984'te Şeyh Üftâde'ye biatı ile başlayan nüshalar da bulunmaktadır.⁴⁰ Aynı problem bitiş tarihi için de söz konusudur. Eser üzerine yapılan yüksek lisans çalışması ile tespit edilen nüshaların mukayesesi neticesinde, en erken tarihli tecellî 984, en geç tarihli tecellî 1037 senesine aittir.⁴¹

H. Hüdâyî'nin eserlerinde çok fazla görülmeyen bu türden karışıklığın sebebi, onun bizzat müstakil olarak *Tecelliyât* isimli bir risâle telif etmemesinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim Abdülganî Nablûsî şerhinin girişinde bu noktaya temas etmiş, tecellî ve vâkıaların bir tertibi olmadığını, tarihlerde takdim ve tehirin görüldüğünü belirtmiştir. Bunun sebebi ise, H. Hüdâyî sâlikler için bunları çeşitli kağıtlara yazmış ve ondan sonra müridleri bunları düzensiz olarak bir araya getirmiştir. Yâkûb Afvî, Bursevî ve Hasan Aksarâyî ise Hüdâyî'nin *Tecelliyât*'ını gizlediğini, vefâtından sonra sevenlerinin bunu ortaya çıkardığı kanaatindedirler.⁴²

Abdülganî Nablûsî'nin *Tecelliyât*'a yazmış olduğu *Lem'atü'l-berk* isimli şerhin müellif nüshası Şam Mektebetü'l-Esed'de olup Türkiye ve dünya kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır.⁴³ Eser, 2013 yılında Asım İbrahim Keyyâlî'nin tahkîki ile Beyrut'ta basılmıştır.

Şerhin mukaddimesinde H. Hüdâyî ve Üftâde'den övgüyle bahseden Nablûsî, bu kitabın kendisine Rum'dan bir kardeşi tarafından 6 Ramazan 1089 tarihinde gönderildiğini ifâde eder. Ve ihvanın faydası için bu kitap hakkında bir şeyler yazmasını kendisinden istemiştir. Bu arada yazımını 5 Muharrem 1088 (10 Mart 1677) tarihinde tamamladığı *Mesnevî*'nin Arapça üç dibacesine yazdığı *es-Sırâtü's-*

³⁸ Mustafa Bahadıroğlu, *Vâkıât-ı Hüdâyî'nin Tahlîl ve Tahkîki (1. cilt)*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler E., Doktora Tezi, 2003), 11.

³⁹ Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Tecelliyât* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., H. Mahmud Efendi, 3670/2), 30b; Atatürk Kitaplığı, OE. Yz. 617/2, 36b.

⁴⁰ Hüdâyî, *Tecelliyât*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa 1134, 28b.

⁴¹ Küçük, *Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Tecelliyât'ı ve Tercümesi*, 311.

⁴² Abdülganî Nablûsî, *Şerhu Tecelliyât'ı'l-İlâhiyye ve'l-küşûfât'ı'r-Rabbâniyye*, thk.: Asım İbrahim Keyyâlî, (Beyrut: Kitâb-Nâşirûn, 2013), 12; Hüdâyî, *Tecelliyât*, (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, 332/15), 247b; İ. Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, haz. Ali Namli, İmdat Yavaş, (İstanbul: İnsan Yay., 1997), 2/217.

⁴³ Bk. Huda Ezeldin Siraj Mekki, *Aziz Mahmud Hüdâî'nin Tecelliyât Adlı Eseri Üzerine Nablûsî'nin Şerhi (Tahkik Ve Değerlendirme)*, (İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2019), 19, 39-49.

Sevî Şerhu Dîbâcâtî'l-Mesnevî'nin telif sebebinin de yine bir Mevlevî dervişinin bu konuda kendisinden talebi olduğunu hatırlamak gerekir.⁴⁴

Nablûsî yine mukaddimede bu kitabın sırlarını açmadan önce, Allah'dan bir işaret beklediğini söylemektedir. Üç gece sonra, Ramazan'ın 8. Pazartesi gecesi bir rüya görmüştür. Gördüğü rüya üzerine bu eseri şerh için kendisine izin çıktığını söyleyen Nablûsî, *Tecelliyât*'ı şerhe Pazartesi sabahı başlamıştır. Yine hemen şerhin başında şârih, bir hatırlatmada bulunmaktadır. Hz. Hüdâyî'nin mazhar olduğu ilâhî tecelliler söz konusu eserde kayıtlı olanlar ile sınırlı değildir. O bu eserinde sadece kendisine izin verildiği nispette tecellilerini yazmıştır. Tamamı değildir. Zira bu mümkün de değildir. Çünkü tecelliler hasredilmez. Hüdâyî'nin bunlardan söz etmesinin sebebi ise vuslata erenlerin yollarına talip olan mürîdleri ferahlatmak, şevklendirmektir. Aynı zamanda söz konusu tecellîler ilahî bir nimet olduğu için 'Rabbinin nimetini anlat' (93/11) emrine uymanın gereğidir. Yine Nablûsî'ye göre bu vesîle ile kendisinden sonra gelenler onun makamını idrâk edip, kendisini ona nispet edenlere veya tabi olanlara da hürmet göstereceklerdir.⁴⁵

Kendisine ulaşan nüshadaki tecellîleri Nablûsî cümle cümle şerh etmiştir. Kimi zaman kelime kelime izahlara giriştiği açıktır. Hz. Hüdâyî'nin şeyhine Cumartesi günü biat etmiş olmasındaki hikmeti ortaya koyabilmek için Hemedânî'nin Seb'ıyyât'ından iktibaslar ile Cumartesi gününün faziletini anlatır. *Tecelliyât*'ın muhtevâsı, Nablûsî'yi şeyhe biatın önemi, velîlerin kendisini veya kabirlerini ziyâretin faydası, halvetin hikmeti, kutbiyet ve velâyet meselesi, bu arada Hz. Hüdâyî'nin makamı, keşf ve mirâç gibi konuları açıklamaya sevk etmiştir.

Tecelliyât-ı Hüdâyî'nin nazmen şerhi

Tecelliyât'ın diğer şârihi, Celvetiyye yolunun mühim şahsiyetlerinden, aslen Aksaraylı olan Seyyid Hasan b. Abdurrahmân Aksarayî Rızâyî'dir (v. 1669'dan sonra).⁴⁶ Babası Abdurrahmân Efendi ile birlikte küçük yaşlarından itibaren birçok kere Azîz Mahmûd Hüdâyî'yi ziyâret etmiş ve onun bâzı müjdelerine mazhar olmuştur. Celvetiyye tarikatına Aksaray'da iken, Hz. Hüdâyî'nin Koçhisar halifesi Akbaba Mustafa Efendi'ye biat ile intisap etmiştir. Daha sonra medrese eğitimi için İstanbul'a gelmiştir. Müderrislik, kadılık ve nâiblik gibi resmî görevlerde bulunan Hasan Aksarâyî'nin nesir ve nazım şeklinde telif ve tercüme on beşe yakın eseri bulunmaktadır.⁴⁷

⁴⁴ Sümeyye Nur Aydın, *Mesnevî Dîbâceleri Ve Abdulganî en-Nablûsî'nin es-Sırâtü's-Sevî Şerhu Dîbâcâtî'l-Mesnevî'si* (İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2023), 89-90.

⁴⁵ Nablûsî, *Şerhu Tecelliyât*, 11-12.

⁴⁶ Hayatı hakkında bilgi için bk. Mustafa Çağrı, *Hasan Rızâyî Ve Tezkiratü's-sâlikîn İle Mahmûdiyye Adlı Eserleri Tahkik ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2016), 13-21.

⁴⁷ Hasan Cankurt, *Seyyid Hasan Rızâyî el-Aksarâyî-Hayati, Sanatı, Eserleri ve "Miftâhu's-Sa'âde" Adlı Manzûm Kasîde-i Bürde Şerhi*, (Aksaray: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Aksaray, 2015), 58-63, 86-243.

Özellikle Hz. Hüdâyî'nin mânevî şahsiyeti ve eserleri ile Celvetî muhiti, Aksarâyî'nin eser telif tarzını ve eserlerinin muhtevâsını etkilemiştir. *Tezkiratü's-sâlikîn ve Risâletü'n-nâdimîn* başta olmak üzere *Mahmûdiyye ve Nüzhetü'l-ebrâr min ehli'l-esrâr* gibi biyografi niteliğindeki eserlerinde, Hz. Hüdâyî'ye ve Celvetî muhitine olan maddî ve mânevî yakınlığını hâtıraları, müşâhedeleri ve onlardan anekdotlar ile ortaya koymuştur.⁴⁸

Kütüphane kataloglarında *Tecelliyât-ı Hüdâyî'nin nazmen şerhi* ismi ile kayıtlı eseri doğrudan Hz. Hüdâyî'nin *Tecelliyât'ı* ile ilgili olup eserin manzûm bir şerhidir. Süleymaniye ve İbrahim Hakkı Konyalı kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır. Bu iki nüsha arasında farklılıklar olmasına rağmen ferağ kaydındaki bilgilerden ikisinin de şârih tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Konyalı'daki nüshaya göre şerhin yazımı 1055 Rebûlevvel/1645 Nisan-Mayıs'ında tamamlanmış; 1060 Safer/ 1650 Şubat Mart'ında temize çekilmiştir.⁴⁹ Süleymaniye nüshasının yazımı ise 1077/1666 senesinde bitmiştir.⁵⁰

Şerhden ziyâde manzûm bir tercüme-yi andıran eserine Aksarâyî
Yine başlayalım asl-ı usûle
Müyesser ola tevhîd işbu kula

Azîz'in yazalım hep sözlerini
Tecellî'de olan rumûzlarını

beyitleri ile başlayan bir manzume ile giriş yapmıştır. Burada ehlullâhın sözlerinin kendilerine şâhit olduğunu belirterek ısrarla onların sözlerine itimâdi tavsiye eder. İnkâr ve inat ile yaklaşan kişiye sırların açılmayacağını söyler. Hüdâyî hayatta iken *Tecelliyât'ta* yer alan sözlerini izhâr etmemiş hatta bir sandığa koyarak gizlemiştir. Daha sonra ona hizmet eden kâmil kişiler bunları bir araya getirmiştir.⁵¹

Hasan Rızâî'nin elindeki *Tecelliyât* metni ile Nablûsî'ye ulaşan metin arasında farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Rızâî 1010 senesi Ramazan ayında vukû bulan tecellî ile başlamıştır. Aşağıdaki örnekte görüleceği üzere şerhte esas aldığı metnin sırasını takiben önce Arapça metni yazmış akabinde manzûm olarak bunu Türkçe'ye çevirmiştir:

في سنة عشر وألف يوم الثلاثاء

قال **حضرت البير** رأيت النبي صلى الله عليه وسلم تلك الليلة في مبشرتي على اللطف ثم شرب الماء فأردت أن أهى ماءً ليشرب فيحصل من سوره المبارك شفاء للناس. قد صدق حضرت العزيز في رؤية النبي عليه السلام.

⁴⁸ Cankurt, *Seyyid Hasan Rızâyî*, 114-145.

⁴⁹ Cankurt, *Seyyid Hasan Rızâyî*, 95.

⁵⁰ Hasan Rızâî el-Aksarâyî, *Tecelliyât-ı Hüdâyî'nin Nazmen Şerhi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3347/5), 70b.

⁵¹ el-Aksarâyî, *Tecelliyât-ı Hüdâyî* (Hacı Mahmud Efendi, 3347/5), 47b.

*Buyurdu Hazret-i Mahmûd Efendi
Hüdâyî'dir meşâyih dilpesendi*

*Bin on Şevvâli üçüncü günü hem
Sülâse gicesi Allahu a'lem*

*Resûl-i kâinâtı gösterüb Hak
Beşâşetle bakubdur bana elhak*

*Lutfyüzünden itti bana nazar
Su içdi hamdi itti ol dem ekser*

*Diledim ben de hâzır eyleyem mâ'
Biraz ol sudan artığı kaldı hakkâ*

*Dedi ol dem bana Resûl-i Ekrem
Bu artuk hep şifâdır halka her dem*

*Rızâyî itti tasdîk bu kelâmı
İçe ol bezm-i vahdet içre câmı⁵²
Hasan Aksarayî, her tecellînin sonunda yukarıdaki son beyitte olduğu gibi
Rızâyî itti tasdîk bu kelâmı
İçe dest-i Hüdâyî'den o câmı
veya
Rızâyî itti tasdîk bu kelâmı
İçe bezm-i hidâyet içre câmı⁵³*

gibi mahlas beyitleriyle tercüme-şerhi tamamlayarak bir sonraki tecellîye geçiş yapmıştır.

Tezkiratü's-sâlikîn'inde de Hz. Hüdâyî'nin yedi tecellîsine yer vermiştir ve yine muhtevâsına uygun olarak Türkçe'ye nazım tarzında tercüme etmiştir.⁵⁴ Her iki eserde yer alan tecelliler aynı olmakla beraber bunların manzum şekilde çevirisi birbirinden farklıdır.

Dürrü'l-bihâr ve sirru'l-esrâr

Azîz Hüdâyî'nin *Habbetü'l-muhabbe* (Muhabbetin tohumu) isimli eserine yazılmış Arapça şerh eseridir.⁵⁵

⁵² el-Aksarayî, *Tecelliyât-ı Hüdâî* (Hacı Mahmud Efendi, 3347/5), 48a-b.

⁵³ Hasan Rızâî, *Nazmen Şerh* (Hacı Mahmud Efendi, 3347/5), 49a-50a.

⁵⁴ Çağrı, *Hasan Rızâyî Ve Tezkiratü's-sâlikîn*, 48-53.

⁵⁵ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II/415; İsmâil Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn fî zeyli alâ Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tas. İbnü'l-Emin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktunç,

Küçük bir risâle olan *Habbetü'l-muhabbe*'nin ilk bölümü muhabbetullâhdır. Allah'ın kullarına muhabbeti ve kulların Cenâb-ı Hakk'a muhabbeti ve muhabbetlerinin tezâhürü bakımından aralarındaki farkları, Hz. Hüdâyî âyet ve hadislerin delâleti ve ağırlıklı olarak Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinden nakillerle bu eserinde anlatmıştır. Resûl'e muhabbetin söz konusu edildiği ikinci bölümde Hz. Hüdâyî öncelikle, Hz. Peygamber'in Allah'ın muhabbetine tam bir mazhariyetle muhabbetin kutbu olduğunu belirtir. Âl-i İmran 31. âyet gereği Allah'a muhabbet Resûl'e itaate bağlanmıştır. Resûl'e muhabbet de sadece ahkâm hususunda değil, her hâliyle onu takip etmekle mümkündür. Avâm, havâs ve havassu'l-havâssın Peygamber'e ittibâ keyfiyetini izah eden Hz. Hüdâyî ayrıca ruhânî ve zâtî, kalbî, nefsânî ve aklî muhabbet kavramları çerçevesinde Peygamber'e muhabbetin hakikatini izah etmiştir. Üçüncü bölüm Peygamber'in Âl'ine muhabbettir. Meveddet âyeti (Şûrâ 23) ile konuya giriş yapan müellif, Âl'e meveddetin rûhânî münasebetin bir gereği olduğunu söylemektedir. Ona göre Peygamber'in Ehl-i beyt'ini ancak Allah ve Resûlüne muhabbet duyanlar sevebilir. Ehl-i beyte muhabbet konusunda Hz. Peygamber'in hadislerini zikreden Hz. Hüdâyî Ehl-i beyt kavramının çerçevesi hakkında yorum yapmaz. Ancak onların hukukuna riâyet konusunda verdiği örneklerden anlaşılan Âl'den kastı, Hz. Peygamber'in neslini devâm ettiren Ali-Fâtıma evlâdıdır⁵⁶.

Habbetü'l-muhabbe'nin, bugün ulaşabildiğimiz yazma nüshalarının ziyadeliği,⁵⁷ tercümeleri, şerhi ve üzerinde yapılmış çalışmalar sebebiyle Celvetî şeyhinin en fazla rağbet gören eserlerinden biri olduğunu öncelikle belirtmek gerekir.

Risâlenin Osmanlı Türkçesine ilk çevirisi Süheyl Ünver'in babası Mustafa Enver Bey (v. 1909) tarafından 1905 yılında yapılmıştır. Tek nüshasını tespit ettiğimiz *Terceme-i Habbetü'l-muhabbe* isimli çeviri, mütercim nüshasından 1930 yılında Osman Ergin tarafından istinsah edilmiştir.⁵⁸ Bu tercüme dışında kaynaklarda tesadüf etmediğimiz bir diğer çeviri Ahmed Remzi Akyürek'e (v. 1944) aittir. Son dönem iki Osmanlı münevverinin tercümeleri, *Habbetü'l-muhabbe* metni ile mukayese edildiğinde tam bir tercüme olduğu görülür. Mustafa Enver Bey'in, esas metne son derece bağlı kalarak yaptığı ve Arap dilinin nüanslarını aksettirdiği sade lisan ve üsluba sahip tercümesinin nazarlardan uzak kalması dikkat çekicidir. Akyürek'in *Mahbûbu'l-ehibbe* ismini verdiği tercümesi ise dil bakımından ağıdalı kısmen de

(İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1972), I/444. Bu eser tarafımızdan tercüme edilmektedir.

⁵⁶ Bk. Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Habbetü'l-muhabbe* yay. Ali Çalışır, çev. Necdet Yılmaz, (İstanbul: Fersan Ofset, 2002).

⁵⁷ Eserin Türkiye ve dünya kütüphanelerindeki yazma nüshaları için bk. Yılmaz, Azîz Mahmûd Hüdâyî, 111; Hüdâyî, *Habbetü'l-muhabbe*, 8-9; Tarui Hiroshi, "Treatise on Sufi Love: Hüdâî's Seed of Love-edition, translation and commentary", *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 9 (Mart 1994), 274. Bahsi geçen kaynaklardakilere ilaveten tespit etmiş olduğumuz diğer nüshalar şunlardır: Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., 824/3, 4322/4; Kastamonu İl Halk Ktp., 3677/4; Samsun İl Halk Ktp., 247/6; Atatürk Kitaplığı, OE. Yazmaları, 618/7, 840/3.

⁵⁸ Bk. *Terceme-i Habbetü'l-muhabbe* mütercim: Mustafa Enver, (İstanbul: Atatürk kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları, 1816), 10a.

yorumlu bir çeviridir. Rasim Deniz tarafından günümüz harflerine aktarılarak 1982 yılında *Mahbûbu'l-ehibbe/Sevenlerin Sevgilisi* ismiyle Kayseri Müzeleri Eski Eserleri Sevenleri Derneği tarafından yayımlanmıştır. Ancak bu basımın sadeleştirmeye muhtaç olması, okuma hataları ve bazı eksikliklerden dolayı Necdet Yılmaz'ın tercümesi ile Ali Çalışır tarafından 2002'de yeniden basılmıştır.⁵⁹

Habbetü'l-muhabbe'ye dâir günümüzde yapılan bir diğer çalışma Tarui Hiroshi'ye aittir. 1994 yılında yayımladığı makalesinde Hiroshi, kısaca Hz. Hüdâyî'yi ve risâleyi tanıtmış, ardından Japonca çevirisine yer vermiştir. Araştırmacı Tokyo ve Bologna Üniversite kütüphanelerinde bulunan iki nüshayı mukayese ile⁶⁰ risâlenin orijinalini makalenin sonunda neşretmiştir.

Bahsi geçen eserin şerhi olan *Dürrü'l-bihâr* bazı kaynaklarda Hz. Hüdâyî'ye nispet edilmiştir.⁶¹ H. Vassaf eserin şeyh Abdürrahîm b. şeyh Lütfullah el-Konevî tarafından kaleme alınıp Kütahya'da Vahid Ali Paşa Kütüphanesi'nde olduğunu belirtmektedir. Ancak şerh eserin ismini kaydetmemiştir.⁶² Yaptığımız araştırma neticesinde ulaştığımız eserin iki yazma nüshasından biri Vassâf Bey'in sözünü ettiği kütüphanede Vahid Paşa koleksiyonunda 374 numara ile kayıtlı olup 166 varaktır. Kütüphane katalog kaydında müellif Hüdâyî, Abdürrahîm b. şeyh Lütfullah müstensih olarak görünmektedir. Çünkü 1072/1675 tarihli nüshanın ferağ kaydındaki ifadeler, onun müstensih olarak anlaşılmasına müsaittir. Şerh eserin bir diğer nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonunda bulunmaktadır. A 1086 kayıt numaralı eser diğerine göre daha erken tarihlidir. Ferağ kaydından 1037/1627 tarihinde derviş Mehmed b. Mehmed el-Konevî tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Bu nüsha 1254/1838 senesinde gözden geçirilmiştir.

Şarih sebep-i teşrîh kısmında, kendisinden övgüyle bahsettiği ve "kardeşim" dediği bir kişi tarafından *Habbetü'l-muhabbe*'nin okuyup değerlendirmesi için kendisine gönderildiğini söylemektedir. Eseri tetkik eden şârih ilk bakışta bu risâleyi "mezhebine mutabık ve meşrebine münasip" görmüştür. Şârih yine bu bölümde şerhe başlamadan önce Hüdâyî'nin bu risâlesi ile kurduğu manevî irtibatı bütün detayları ile anlatır ve gördüğü rüyaları kaydeder. Risâleyi tetkik ettiği günlerde gördüğü rüyâda birisi kendisine bir kadeh içinde lezzetli bir şerbet sunar ve içirir. Şarih bu rüyâyı, sevgiliden sevgiliye gönderilmiş risâle olarak tabîr etmiştir. Dünyevî maslahatları gereği bir aydan fazla süren seyahata çıkan şârih, eseri yanında götürmüş ancak kalbindeki teşviştan dolayı inceleyememiştir. Seyahat sonrası halvete girer. Risâle kendisine ulaştığı günden itibaren ve halvette iken de devam eden rüyaları ve vâridâtlardan dolayı bu esere karşı arzusu artmış, onu mübarek saymış ve nihayet şerh konusunda kendisine müsaade edildiğine ikna olmuştur.

⁵⁹ Hüdâyî, *Habbetü'l-muhabbe*, 7.

⁶⁰ Hiroshi, "Treatise on Sufi Love", 274-275.

⁶¹ İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II/415.

⁶² Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III/3.

Çünkü müellif, “ehli, bir işi ehliyet sahiplerinin izni olmaksızın yapmazlar.” inancındadır.⁶³

Şârih *Habbetü'l-muhabbe*'nin şerhine başlamadan önce muhabbet konusunda bilinmesi gereken beş mukaddime/öncül olduğunu belirterek bunları açıklamaya girişmiştir. Bunlar sırasıyla muhabbet övgüsü, ehl-i muhabbete övgü, muhabbetin târifi ve onu talep eden kişi için, zevk-i selîm ve akl-ı mustakîm veya kâmil bir mürşidin gerekliliği, kıyâmete kadar muhabbet ehlinin varlığını sürdüreceği başlıklarından müteşekkildir. Son mukaddime, ayakların kayma ihtimâlinin çok olduğu alanlardan mürîdin halâs olabilmesi için bilmesi gereken konulara ayrılmıştır. Eser içinde oldukça mühim görünen bu bölüm soru cevap şeklindedir. Öncelikle mürîdin soru sormama edebi hatırlatılmış; bu edebe riâyete sorularına cevabın gelme keyfiyeti anlatılmış ve arkasından soruların cevapları verilmiştir.⁶⁴

On beş soru ve cevabının yer aldığı bu bölümde şârih, daha önceki mukaddimelerde anlattıklarını ilmî bir üslup ile teorik tartışma zemininde yeniden özetlemiş gibidir. Allah'ın sıfatları, ezellilik kadîmlik mevzu, muhabbetin türleri, kader konusu, kulların fiilleri, Âdem'in günahı, kazâ-i mübrem gibi tartışmalı meseleleri ele almıştır. Vahdet-i vücûd eleştirisi bağlamında gündeme gelen konulara, ulemânın özellikle de kelimcilerin itirazlarına, mevhûm sorular ile cevap vermiştir.⁶⁵

Şârihin eserinin büyük bir kısmında görülen, teşbih ve mecazlarla yüklü edebî yazım üslûbu, ilk olarak *Habbetü'l-muhabbe*'ye övgüsünde ortaya çıkmıştır. Şârih esere övgüyle başlayarak Hüdâyî'nin tertibine riâyete cümle cümle eseri şerhetmiştir. *Dürrü'l-bihâr*, *Habbetü'l-muhabbe*'nin tam bir şerhi olduğu gibi muhtevasının zenginliği bakımından onun yeni bir telîf eser olduğunu söylemek abartılı olmaz.

Şârih İslâm Târîhi, kelâm, tefsir, hadîs ve tasavvuf gibi dînî ilimlere dâir bütün müktesâbatını bu eserde ortaya koymuştur. Arap dilinin zengin anlam içeriğini, yan yana gelen kelimelerin farklı takdirlerle okunabilmesine imkân veren gramatik özelliklerini bilen şârih, dilin bu imkânlarını çok rahat kullanmaktadır.⁶⁶ Dönemin itikâdî ve düşünsel problemlerine hâkim bir entelektüel olarak görünen şârih, ehl-i sünnet çizgisi dâiresinde meselelere açıklık getirmeye çalışmıştır. Ayrıca ehl-i kitâbın itikâdî noktadaki çıkmazlarının farkındadır. Özellikle muhabbet söz konusu olduğundan, Hristiyanların Hz. İsâ'ya duydukları fart-ı muhabbet sebebiyle düştükleri hatâlar, ekânim-i selâse mevzu, onun ele aldığı konular arasındadır.⁶⁷

Dînî edebiyatın pek çok eserinden iktibasların olduğunu gördüğümüz *Dürrü'l-bihâr* için *Habbetü'l-muhabbe*'nin bir mânâda Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile şerhi

⁶³ *Dürrü'l-bihâr ve sirru'l-esrâr* (Kütahya: Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 374), 1b-3b.

⁶⁴ *Dürrü'l-bihâr*, (Vahid Paşa, 374), 26b.

⁶⁵ *Dürrü'l-bihâr*, (Vahid Paşa, 374), 26b-37b.

⁶⁶ *Dürrü'l-bihâr*, (Vahid Paşa, 374), 42b, 55a, 69.

⁶⁷ *Dürrü'l-bihâr*, (Vahid Paşa, 374), 23b, 28b, 61b.

olduğunu söyleyebiliriz. Arap şâirleri yanında Râbiatü'l-Adeviyye'nin, Abdullah Tüsterî'nin, Maruf Kerhî'nin, Ebû Ali Ruzbârî'nin kıtaları ile İbn Fârız'ın özellikle Sa'dî Şîrâzî'nin şiirleri şerh eserde çokça kullanılmıştır. Ancak Hz. Mevlânâ'nın Rubâîleri ve *Mesnevî-i Şerîf* beyitleri şârihin en sık mürâcaat ettiği ve şâhit gösterdiği manzumelerdir.

Terceme-i Ahvâlü'n-Nebiyi'l-Muhtâr

Hz. Hüdâyî'nin bizzat Hz. Peygamber'e tahsis ettiği müstakil risâleleri mevcuttur. Bu eserler Osmanlı toplum ve tasavvuf muhitinin muhayyilesinde ve şuurunda kabul görmüş ve yerleşmiş siyer yazım usûlünü göstermesi bakımından mühimdir. Hz. Peygamber'in tarihini yazmak bir mânâda varlığın tarihini yazmak gibidir. Çünkü söz konusu eserlerde "hakikat-i Muhammediyye" ilkesince Hz. Peygamber'in rûhânî yaratılış bakımından bütün varlığa nispetle kıdeminden ve yine merâtib bakımından bütün varlığın ondan zuhuru anlayışı işlenmektedir. Onun cismânî olarak doğumu, nübüvveti, hicreti ve husûsen miracı gibi mühim hadiseler de bu çerçeve içinde Hüdâyî'nin eserlerine konu olmuştur. Maddî hayatına ilişkin anlatım ve onun son nebî olmakla bütün insanlığın peygamberi oluşu, hakikat-i Muhammediyye yaklaşımı ile tutarlı bir bütünlük arzeder.

Arapça kaleme alınmış *Hulâsatü'l-Ahbâr fî ahvâlî'n-Nebiyi'l-Muhtâr*, Hz. Hüdâyî'nin bu muhtevâdaki en geniş eseridir. Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın yaratılışı ile başlayan eser, Hz. Peygamber'in hayâtı, mucizeleri, sûret ve sîreti ile devâm eder ve nihayet eserin son iki bölümü ilim ve mârifet, tesbih, zikir, duâ ve tevhîd konuları ile tamam olur.

Mensur tarzda yazılmış ve kaynaklarda umûmiyetle *Mirâciyye* olarak zikredilen eseri ise aslında *Mevlûd-i şerîf ve Mî'râciyye*'dir. İsrâ sûresi'nin ilk âyeti ile başlayarak ayrıntılı bir şekilde mirâc hâdisesinin anlatıldığı eserin bir mirâciye metni olduğunu söylemek mümkündür. Ancak âyet meâlinden hemen sonra mîrac bahsinden evvel, Hz. Peygamber'in yaratılışının kıdemi, Rebûlevvel'de dünyâyı teşrîfi, çocukluğu, göğsünün yarılması, evliliği, nübüvvet müjdesi, ilk mü'minler gibi Hz. Peygamber'in hayâtına dâir muhtasar malumat da mevcuttur. Bu sebeple dili Türkçe olan bu risâlenin, sadece bir mirâciye olmayıp tamamına bakarak, Selimağa kütüphanesi Hüdâyî bölümü 262/2'de 8^b-16^a varakları arasındaki tek nüshasındaki yazılı başlık ile örtüşüğünü söyleyebiliriz.⁶⁸

Azîz Hüdâyî'nin *Ahvâlü'n-Nebiyi'l-Muhtâr*'ı ise kısmen *Hulâsatü'l-Ahbâr* ile aynı muhtevaya sahip ancak daha muhtasar Arapça bir risâledir. Hz. Peygamber'in ruhânî ve cismânî yaratılışını, doğum anı ve saatini, göğsünün yarılmasını, Hz. Hatîce ile evliliğini ve çocuklarını, ilk müslümanları, mirâcını ve mucizelerini konu etmiştir. Özellikle doğum anı ile ilgili anlatımlar Süleyman Çelebi'nin yazdığı *Mevlid*'in velâdet bahrinin nesir şeklindeki özeti gibidir. Söz konusu risâleyi Hüdâyî Âsitânesi postnişini

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Gülşen Efendi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 32-34.

Gülşen Efendi (1282/1864-1341/1923)⁶⁹ tercüme etmiştir. Selimağa Kütüphanesi Hüdâyî Efendi koleksiyonu 628 numarada *Tercüme-i Ahvâlü'n-Nebiyyi'l-Muhtâr* ismiyle kayıtlı eser, içinde şerhini de muhtevîdir.⁷⁰ Bu şerh, bazı kaynaklarda Gülşen Efendi'ye nispet edilmekle birlikte ona ait değildir. Risâlenin girişinde “İfâde” başlığı ile Fâik Efendi, umûmun faydası için Hacı Mehmed Gülşen Efendi'nin selis bir ibâre ile risâleyi Türkçe'ye tercüme ettiğini açıkça ifade etmektedir. Ancak yüksek mevzuları içeren risâlenin tercümesinin muhatabı, ona göre yine de havâstır. Bu sebeple mütercimnin niyetinden hareketle lüzumuna binâen Osmanlı âlim, müderris ve huzur dersleri mukarrirlerinden Fâik Efendi⁷¹ eseri şerhettiğini söylemektedir. Yazım tarihi 10 Ağustos 1337 (1921) ve 5 Zi'l-hicce 1339'dur.⁷²

Yukarıda söz ettiğimiz kütüphane ve koleksiyonda yer alan tek nüsha risâlede, asıl metni, tercümesi ve şerhi bir aradadır. Hz. Hüdâyî'ye ait olan ibâreler “asıl” başlığı altında, ardından “tercüme” kaydı ile Gülşen Efendi'nin birebir nâdire izahlı tercümesi yer alır. Fâik Efendi'nin şerhi ise “îzâh” kaydı ile ayrılmaktadır. *Tercüme-i Ahvâlü'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*, ana metinden alınan cümle veya cümlelerin parça parça tercüme ve şerhinden meydana gelmektedir.

Şârihin dînî ilimler ile birlikte mânevî ilimlerde de derin bir müktesebâtı olduğu şerhten anlaşılmaktadır. Özellikle varlıkta Hz. Peygamber'in hilkatının önceliği meselesini Cenâb-ı Hakk'ın ezeliyetini münâfî bir yaklaşıma düşmeden merâtib ve hilkat fiili ile ilintilendirerek izah etmiştir. Bu meselenin “Allah'ın ilk yarattığı benim nurumdur” hadisinde gizli olduğunu beyân ederek konuyu bu minvaldeki hadisler ve bâzı Kur'ân âyetlerinin işârî yorumu ile delillendirmektedir.⁷³

Fil vakası ile başlayan Hz. Peygamber'in doğumu ve sonraki hayatına ilişkin Hz. Hüdâyî'nin verdiği çok kısa bilgiler, şerh eserinde detaylı bir anlatımla karşımıza çıkar. Fâik Efendi siyer ve hadis kitaplarından istifade ile geniş malumât verdiği gibi hâdiselerin hikemî yönüne ve irfânî boyutuna daha fazla vurgu yapmıştır. Meselâ fil vakası irhâs yanî Hz. Peygamber'in nübüvveti öncesi bir mucizesidir ve tarihî vakanın mânevî sebebidir. Akabinde hadisenin tarihî boyutunu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.⁷⁴

⁶⁹ Bilgi için bk. Gülşen Efendi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 24-28.

⁷⁰ Bu şerh eser hakkında Emel Turan tarafından bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bk. Emel Turan, *Hazreti Peygamber'in Yaratılışı ve Mucizelerine Dair Azîz Mahmûd Hüdâî'nin Ahvalü'n-Nebiyyi'l-Muhtar Adlı Risâlesi* (İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁷¹ Arzu Güldöşüren, “Vildan Fâik Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/ 108. Ayrıntılı bilgi için bk. Turan, *Hazreti Peygamber'in Yaratılışı ve Mucizeleri*, 13-15.

⁷² *Terceme-i Ahvalü'n-Nebiyyi'l-Muhtar* (İstanbul: Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, 628), 1a.

⁷³ *Terceme-i Ahvalü'n-Nebiyyi'l-Muhtar* (Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, 628), 3a-6b.

⁷⁴ *Terceme-i Ahvalü'n-Nebiyyi'l-Muhtar* (Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, 628), 12b-13b.

Hız. Peygamber'in göğsünün yarılması, miracı gibi mühim hadislerin izâhında Fâik Efendi, muhtemelen dönemindeki bâzı dînî yaklaşımlara ve tartışmalara cevap niteliğinde, bu gibi mucizelerin mutezilî bir yaklaşımla anlamaya karşı çıkmış ve tevil yolunun bâtil olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵ Ehl-i sünnet çizgisini muhâfaza noktasında Fâik Efendi'nin ısrarlı bir tavrı olduğu açıktır. Ebû Tâlib'in imânı gibi tartışmalı bir mevzuda, mü'min olarak vefât ettiğine dâir Şia'nın görüşünü reddeder. Ancak kendisi bu konuda net bir beyânda bulunmayarak sadece Peygamber'i himâye etmiş olmakla Ebû Tâlib'in çok hayır ve bereket gördüğünü belirtir, ona olan muhabbet ve ihtimâmından sitâyîşle bahseder.⁷⁶

Ahvâlü'n-Nebîyyi'l-Muhtâr'ın üçüncü bölümü miraç ile ilgilidir. Hem ana eserde ve hem de şerhte bu konuya geniş bir yer ayrılmıştır. Hız. Hüdâyî aynı konuyu mevzu ettiği *Mevlûd-i şerîf* ve *Mi'râciyye*'de daha hikâye yollu bir anlatım tercih etmiştir. Ancak şerhe konu olan eserinde metafizik bir yaklaşım söz konusudur. Fâik Efendi de bu perspektiften hareketle İsrâ sûresinin ilk âyetinde işâret edilen bu semavî mucizenin "isrâ" ve "mirâc" boyutunu öncelikle ele almış; bu çerçevede imânî bakımdan tartışmalara yer vermiştir. Hâdisenin hem ruhânî ve hem de cismânî vukuu hususunda Hız. Hüdâyî'nin ısrarlı yaklaşımını benimseyen şârih, ruhâniyet ve cismâniyet keyfiyetleri üzerinde durmuştur. Hız. Peygamber'in semânın katlarında bâzı peygamberler ile görüşmesine dâir şârihin yorumları, ana metindeki anlatımı çok daha irfânî bir boyuta taşımaktadır.⁷⁷

Klasik hadîs siyer ve tefsir kitapları ile bilhassa İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'si, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*'sı, Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sı, Bûsîrî'nin *el-Kasîdetü'l-hemziyye fî medhi'n-nebeviyye*'si⁷⁸ *Kasîde-i Bürde* ve Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı Vildan Fâik Efendi'nin şerhte istifade ettiği kaynaklar arasındadır.⁷⁹ Şâir Ferazdak'ın bir şiiri ile ve Hız. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden bâzı beyitleri alıntılanmıştır.

II. Manzûm Eserlerine Yazılmış Şerhler

Abdülhay Celvetî ve iki nutuk şerhi

Azîz Mahmûd Hüdâyî bilindiği üzere Divân sâhibi sûfilerdendir. Tevhîde dâir nutukları, ilâhî aşk, zühed, ahd, fenâ, beka, mirâc ve mârifetullâh kavramlarının muhtevâsını, onun manevî tecrübe ve zevki ile yansıtmaları bakımından kıymetlidir. Resûlullah'a duyduğu muhabbeti, umumiyetle O'nun ilk yaratılmış varlık oluşu fikri

⁷⁵ *Terceme-i Ahvalü'n-Nebîyyi'l-Muhtâr* (Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, 628), 21b, 38a.

⁷⁶ *Terceme-i Ahvalü'n-Nebîyyi'l-Muhtâr* (Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, 628), 24a.

⁷⁷ *Terceme-i Ahvalü'n-Nebîyyi'l-Muhtâr* (Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, 628), 29b-38a.

⁷⁸ Fâik Efendi bu eserin bir kısmını şerhetmiştir. Bk. Güldöşüren, "Vildan Fâik Efendi" 43/109.

⁷⁹ Turan, *Hazreti Peygamber'in Yaratılışı ve Mucizeleri*, 4.

etrafında dile getirir. İlâhî aşka ulaştırıcı olan da yine Hz. Peygamber'e ittibâdır ve O'nun şefaattidir.

Şiir söyleyişi umûmiyetle Yûnus Emre'ye benzetilen Hz. Hüdâyî'nin nutukları kendi döneminde ve sonraki asırlarda hem irfânî açıdan ve hem de mûsikî yönünden büyük kabul görmüştür. *Divân*'ını son olarak neşre hazırlayanlar yüze yakın yazma nüshasını tespit etmiştir ki bunun dışında iki kere de Arap harfleri ile basımı yapılmıştır.⁸⁰

Divân'ın istinsâh ve matbaa yoluyla neşri ve bâzı nutukların bestelenmek sûretiyle tekke muhitlerinde yaygınlaşması yanında, Hüdâyî'nin şiirleri şerh yazımına da konu olmuştur. Bu çerçevede ilk dikkat çeken isim Abdülhay Celvetî'dir. H. Vassâf *Şerh-i Gazel-i Hazret-i Hüdâyî*'yi onun eserleri arasında zikretmiş ancak hangi gazel olduğunu belirtmemiştir. Bursalı Mehmed Tâhir ise Hüdâyî'nin *İsteyen yârin hâk ider vârin* matla' beyitli ilâhîsini şerhettiğini söylemektedir.⁸¹ Bu şerhi henüz tespit edemedik. Fakat yakın zamanda yapılan iki akademik çalışma, Abdülhay Celvetî'ye ait Bursalı'nın bahsettiğinden farklı, iki nutkun şerh metnini ilim dünyasına kazandırmıştır.⁸² Bu çalışmalar yukarıda bahsi geçen gazel şerhine dâir ümidimizi arttırdığı gibi Abdülhay Efendi tarafından yazılmış başka şerhlerin mevcudiyeti olasılığını düşündürmektedir.

Abdülhay Celvetî, XVIII. asır Osmanlı dönemi tasavvufu ekseninde şekillenen tefekkür ve kültür hayatında öne çıkan sûfler arasındadır. Celvetî tarîkında yetişmiş kâmil bir mürşid olarak önce muhtelif Celvetî tekkelerinin sonrasında Hüdâyî Âsitânesi'nin meşhîhat görevlerinde bulunmuştur. İlmî bakımdan daha ziyâde tefsir alanındaki ihtisâsı ile tanınmış, şiiriyet gücü ve besteleriyle de mûsikî sahasında temâyüz etmiştir. Şeyhî Mehmed Efendi (v. 1732) ve H. Vassâf eserlerinde onun mürşitlik vasfından övgüyle söz ettikleri gibi zahirî ve batınî ilimlerdeki yetkinliğini de yine sitâyîşle dile getirmişlerdir.⁸³

Hz. Hüdâyî'nin halifesi ve damadı Saçlı İbrâhim Efendi'nin (v. 1664) oğlu dolayısıyla da Hz. Hüdâyî'nin torunudur. Celvetî seyr ü sülûkünü babasının irşâdıyla tamamlamıştır. İrşâd görevine ilk olarak Bulgaristan sınırları içinde kalan Akçakızanlık kazasında Alaeddin Efendi zaviyesinde başlamış; babasının irtihâli ile boşalan Edirne'deki Dizdarzâde tekkesinin meşhîhat görevini üstlenmiştir. 1986'ya

⁸⁰ Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Dîvân-ı İlâhiyyat: Tıpkıbasım ve Çevrimyazı*, haz. Mustafa Tatçı, Musa Yıldız, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi yay., 2005), 8-12.

⁸¹ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III/35; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/126.

⁸² Bk. İlknur Sismelioğlu Özer, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin "Kimseler Hüsnüni Vaseyleyemez" Mısraıyla Başlayan İlahisine Abdülhay Celvetî'nin Şerhi", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Haziran 2025), 485-498; Selami Şimşek, *Ezelden Aşk İle/ Düünden Bugüne Aziz Mahmûd Hüdâyî Şerhleri*, (İstanbul: Buhara Yayınları, 2025), 17-18, 75-75-108.

⁸³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik zeyli*, haz. Ramazan Ekinci; editör: Derya Örs, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), III/2712; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III/35;

kadar süren bu görevini müteakip İstanbul'da Ayasofya'daki Sokollu Mehmed Paşa Tekkesi'ne şeyh olarak tayîn edilmiştir.⁸⁴ Abdülhay Efendi'nin söz konusu tekkeye atanması dikkat çekicidir. Zîra bu tekke Azîz Hüdâyî'nin talebelik yıllarında intisap ettiği Halvetî şeyhi Nûreddinzâde Muslihuddîn (v. 1573) Efendi için yapılmış bir tekkedir. Umûmiyetle Rumeli kökenli şeyhlerin uhdesinde kalmış olan tekkenin şeyhliği Abdülhay Efendi ile birlikte Celvetîliğe geçmiştir.⁸⁵

Abdülhay Efendi 1691 senesinde Üsküdar'daki Hüdâyî Âsitânesi şeyhliğine tayîn edilmiştir. Selâmî Ali Efendi'nin vefatının ardından on birinci postnişin olarak 1705'de vefatına kadar on dört yıl bu hizmeti ifa etmiştir.⁸⁶

Seleflerini müteakiben Abdülhay Celvetî kürsî şeyhliği görevlerinde de bulunmuştur. Edirne Selimiye Camii, Eminönü Yeni Cami ve Eyüp Sultan Câmî'lerinde vaaz etmiştir.⁸⁷ Şeyhî Mehmed Efendi onun konuşma üslûbunun güzelliğine ve merâmını ifadedeki rahatlığına dikkat çektiği gibi vaazlarında, Kur'an tefsîri ve hadîslerin anlaşılmasında tamamen hakikat nazarından, nâdir duyulacak sözler sarfettiğini de kaydetmiştir.⁸⁸

Fetih sûresi ve bâzı surelerin tefsirine dair yazdıkları dışında *Kasîde-i Bürde*'nin tercümesini yapmış ve Hacı Bayram Velî'nin gazelini şerhetmiştir.⁸⁹

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 37177 envanter numaralı *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî*'nin müellifi Abdülhay ismiyle kayıtlıdır. Bu on varaklı risâlede⁹⁰ Hüdâyî'nin *Divân*'ındaki hece vezni ile yazmış olduğu

Kimseler hüsnünü vasf eylemez

Zâtından güzeldir sultânım Mevlâ

Hak'dan gayrı Hak'dan söz söylemez

*Zâtından güzeldir sultânım Mevlâ*⁹¹

dörtlüğü ile başlayan beş kıtalık ilâhînin tamamı Abdülhay Efendi tarafından şerhedilmiştir. Klasik yazım üslûbu gereği risâle besmele, hamdale ve salât ve selâm ile başlar. Onun eseri yazım sebebi, ihvanından bâzı kişilerin bu şiirdeki anlaşılması

⁸⁴ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, III/2712; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III/34; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yay., 2021), 429.

⁸⁵ Ekrem Işın, "Abdülhay Efendi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı, Tarih Vakfı Yayınları, 1993), 1/43; Mehmed Akif Köseoğlu, *İstanbul'un 100 Tekkesi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2016), 175-176.

⁸⁶ Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 430.

⁸⁷ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, III/2711-2712, 2761; Işın, "Abdülhay Efendi", 1/43; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 430.

⁸⁸ Şeyhî, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, III/2712.

⁸⁹ Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 431; Özer, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin "Kimseler Hüsnünü Vasf Eyleyemez", 476.

⁹⁰ Yazma risâlenin fiziksel özellikleri hakkında bk. Özer, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin "Kimseler Hüsnünü Vasf Eyleyemez", 477-478; Şimşek, *Ezelden Aşk İle*, 18.

⁹¹ Hüdâyî, *Divân-ı İlâhiyyat*, 303-304.

güç mânâları açıklaması isteğidir. Metnin devâmında şerhe konu olan şiirin tamamını kaydetmiştir.⁹²

Mukaddime bölümünde Abdülhay Efendi yukarıda Şeyhî'nin onun üslûbuna dâir söylediklerini teyîd edencesine "lisânım pak" olması dışında bir vasfının olmadığını beyân eder. Özellikle Celvetî yolunda şeyhlik makamında oturması tamamen yolun Pîr'inin lütfudur. Mahviyetindeki samimiyetini, biri Hatem-i Tâî'den olmak üzere iki veciz hikâye ile zarîf ve edebî bir üslûb ile dile getirir. Mukaddimedeki "Umarım ki bu acz ü kusûruyla Hazret-i Pîr bu abd-i fakîri seccâdelerinde iskâna nice kıbûl buyurdularise ol ma'yûb u muavvec ef'âlîme bakmayub lisânımdan ötürü hulefâ-i kâmilîn zümresine idhâl buyuralar."⁹³ ifâdelerinden şerhi, Âsitâne şeyhliği döneminde (1691-1795) kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

"Ey muhteşemân-ı muhteremân, sizlerin..." şeklinde bir hitap cümlesi ile başlaması ve sonunda da "Pes dersler, merhûm Azîz'in kelimât-ı dürrer-bârlarıyla tamâm oldu"⁹⁴ yazması, Abdülhay Efendi'nin bu şerhi ihvân ile sohbetinde şifahen de konu edindiği izlenimini vermektedir.

İlk dörtlükte şârih Allah'ın esmâ ve sıfatları konusuna değinmiştir. Tevhîd merkezinde zât sıfat ilişkisini anlatırken *Fıkıh-ı Ekber*'i referans göstermesi,⁹⁵ vahdet-i vücûd kavramından ziyâde vahdet-i şühûdu kullanması, Abdülhay Efendi'nin bir temkin gözettiği hissini uyandırmaktadır. Müteâkip beyitlerdeki izâhlarında öne çıkan âlemin ve insanın yaratılışı ve Yaratıcı'nın yarattıkları ile münasebetine ilişkin konular ve tercih ettiği kavramlar, vahdet-i vücud nazariyesinin perspektif ve istilahlarını yansıtmaktadır.

İbnü'l-Fârız ve İbn Arabî'nin isimlerini zikrederek iktibâsta bulunan şârih, Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden bazı beyitleri ve İsmâîl Ankaravî'nin bir şiirini eserine almıştır.⁹⁶ Genel olarak şerhe konu olan ilâhînin yine Hz. Hüdâyî'nin şiirleri ile şerhedildiğini söyleyebiliriz. Âyet ve özellikle de hadîsleri sıklıkla şâhit getiren Abdülhay Efendi'nin temel referans kaynağı Pîr'inin şiirleri ve eserleridir. Tevhîd bahsinde Herevî'nin beyitlerini kullanır⁹⁷ ki Hz. Hüdâyî *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* isimli eserini onun beyitleriyle bitirmiştir. Yine şârihin tenzihî tevhîd konusundaki açıklamalarına aynı eserin kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁸

Abdülhay Celvetî'nin şerhettiği diğer bir Hüdâyî manzûmesi, aruz kalıbı ile yazılmış olup yedi beyittir. *Terkîb olundu çünkü hevâ hâk ü nâr u âb/ İnsân-ı kâmil oldu*

⁹² Abdülhay Celvetî, *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmaları, 37177), 1b-2a.

⁹³ Celvetî, *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî* (A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yazmaları, 37177), 2a-2b.

⁹⁴ Celvetî, *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî* (A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yazmaları, 37177), 2b, 9b.

⁹⁵ Celvetî, *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî* (A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yazmaları, 37177), 3b, 9b.

⁹⁶ Celvetî, *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî* (A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yazmaları, 37177), 3a, 6a, 8b-9a, 9b.

⁹⁷ Celvetî, *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî* (A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yazmaları, 37177), 4a.

⁹⁸ Gülşen Efendi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 67-69.

ana ref' olub hicâb,⁹⁹ beyti ile başlamaktadır. Klasik kaynaklarda ismine tesâdüf edememiş bu şerhe, Prof. Dr. Selami Şimşek ulaşmış ve ilim dünyasına kazandırmıştır. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesindeki Yazmalar Koleksiyonu 9544 no'lu bir mecmûanın içinde yer alan risâle, üç varaktır. Risâlenin ferağ kaydının bulunmayışı ve *Bâkî hayâta ermeğe ihsânın isteriz/ Lutf et Hüdâyî bendene yâ Mâlike'r-rikâb* makta beytinin şerhedilmemesi -eğer müstensih kaynaklı değil ise- eserin tamamlanmadığının işaretidir.¹⁰⁰

Şerh-i Manzûme-i Azîz Mahmûd Efendi:

Bu şerhi ilim dünyasına tanıtan Ömür Ceylan olmuştur.¹⁰¹ Kaynaklarda bu şerhden bahsedilmediği gibi şerhe konu olan beyitler, Hüdâyî'nin *Dîvân*'ında da mevcut değildir. Bundan dolayı Ö. Ceylân şerh edilen manzûmenin Hüdâyî'ye ait olduğu kanaatini güçlendirecek karîneler sıralamak durumunda kalmıştır.¹⁰² Şerh metninin girişinde açıkça kendisine aidiyeti belirtilen bu manzûme Azîz Hüdâyî'nin *Risâletün fi'l-cem' ve't-tefrîk semmeytühâ Necâtü'l-garîk* isimli mesnevî tarzında yazdığı müstakil risâleden alınmıştır.

Tevhîd ve nât ile başlayan *Necâtü'l-garîk*, Yûsuf sûresi 100. âyeti, Zâriyât sûresi 56 âyeti, Ankebût sûresi 69. âyeti, "küntü kenz" kudsî hadisi, "Kendini bilen Rabbini bilir" ve "Küçük cihâddan büyük cihada döndük" hadîs-i şerîflerinin manzûm şekilde yorumlarıyla devâm etmektedir. Tevhîd mertebeleri, Bâyezid-i Bistâmî ile ilgili iki menkıbe, Perdenin kalkması ve edebî tâlîmi, Ebû Saîd'le ilgili bir kıssa, Kıyamet günü insanların amellerine göre haşrolması, amellerin tafsili, sultanlara ve meliklere, ulemaya ve müridlere nasihat ile yine bâzî âyet ve hadîs yorumları *Necâtü'l-garîk*'in muhtevasındandır.¹⁰³

Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphânesi Kemânkeş Koleksiyonu 459 envanter numaralı mecmuanın ikinci risâlesi olan şerh eser 4 varaklık bir metindir.¹⁰⁴ Şârihi hakkında herhangi bir kayıt olmadığı için bilgi de mevcut değildir. Arapça gramatik izahları ile *Fütûhat-ı Mekkiyye*'den yaptığı alıntı ve sık sık İmâm Gazâlî'nin *İhyâ'sı* ile *Usûl-i Erbaîn*'ine atıflarına nazaran Arap diline son derece vukûfiyeti olduğu söylenebilir. Öte yandan tevhîd konusunda sûfîlerin yaklaşımını ortaya koyarken

⁹⁹ Hüdâyî, *Dîvân-ı İlâhiyyat*, 331-333.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Şimşek, *Ezelden Aşk İle*, 19-20, 101-108.

¹⁰¹ Şerh hakkında bk. Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri* (İstanbul: Kitabevi, 2000), 59.

¹⁰² Ömür Ceylan, *Böyle Buyurdu Sûfî/ Tasavvuf ve Şerh Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul: Kapı yay., 2005), 135-36. Şerh metni için bk.: age., 142-149.

¹⁰³ Bk. Gülşen Efendi, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, 85-129.

¹⁰⁴ Bu şerh Ömür Ceylân tarafından 2004 yılında Üsküdar Sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuş ve daha sonra da basılmıştır. Bk. Ömür Ceylan, "Yazarı Meçhûl Bir Hüdâyî Şârihi", *Üsküdar Sempozyumu II: 12-14 Mart 2004 Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları, 2004), II/28-36.

kelâm ekollerinin görüşlerine husûsen yer vermesi bu ilim dalında da geniş bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵

Meçhul şârih, bazı dostlarının isteği üzerine Hz. Hüdâyî'nin manzûm sözlerindeki mücmel beyânları tafsil etmek ve kapalı olanlarını da açmak gayesiyle bu risâleyi yazmıştır. *Necâtü'l-garîk*'ın "Tevhîd Mertebelerinin Beyânı" bölümünden

Umûm eyler ifâde nekre her ân

Siyâk-ı nefye vâkı' olsa ey cân

beyti ve müteakip 20 beyti şerh için seçmiştir. Ancak özet mahiyetindeki şerhte bütün beyitler şerh edilmemiştir. Bu beyitlerde Hz. Hüdâyî açık şîrk ile birlikte gizli şîrkin tehliklerinden bahsederek bütün izafetlerden arınmakla hakîkî tevhide ulaşılabilirliğini dile getirmiştir.

Şârih beyitlerin şerhinden sonra *Necâtü'l-garîk*'daki tertibte yer alan Bâyezid-i Bistâmî kıssasını alıntılararak eseri tamamlar.¹⁰⁶

Lem'a-i Nûrâniyye fî-Şerh-i Kelimât-i Hüdâiyye

Hüdâyî Âsitânesi'nin on beşinci postnişîni Yâkûb Afvî Efendi'nin (1149/1737) kaleme aldığı şerh eseridir.¹⁰⁷ Afvî Efendi,¹⁰⁸ Hz. Hüdâyî'nin *Ezelden aşk ile biz yâne geldik / Muhabbet şem'ine pervâne geldik* matla beyti ile başlayıp *Geçüb âhir bu kesret âleminde/ Hüdâyî halvet-i Sultân'a geldik* beytiyle biten yedi beyitlik nutkunun beş beytini şerh etmiştir.

Yazımı 1731 senesinde tamamlanan şerh eserin beş adet yazma nüshasını tespit edebildik. Şârih'e göre bu nutukta Azîz Hüdâyî, yaratılmışların Hak'dan varlık sahasına gelişini yâni mebde ve tekrar aslına dönüşünü yâni meâdî anlatmıştır. Şerhin bütünü dikkate alındığında şârihin meâddan yani dönüşten kastının zorunlu, gayr-i irâdî olan ölüm değil; seyr ü sülûk neticesinde hâsıl olacak irâdî ölüm yani ölmeden önce ölmek olduğu anlaşılmaktadır. Afvî, şerh ettiği nutukta umûmun kavrayamayacağı ince mânâlar ve sırlar bulunduğundan dolayı onu açıklamak ihtiyacını duymuş ve müntesiplerine bir hediye olarak *Lem'a-i Nûrâniyye*'yi kaleme almıştır.

Şerh eser üç fasıl ve bir hâtimeden oluşmaktadır. İlk iki bölüm beyitlerin şerhinin anlaşılmasına yardımcı olacak nazarî konuları içermektedir. Âlemin yaratılış gayesini izâh sadedinde sufîlerin sıklıkla referans gösterdiği "Küntü kenz" hadîsi ve Arâf sûresi sûresi 172. âyeti ile şârih konuya giriş yapmıştır. Allah'ın âlemi var etmesinin gayesi mârifetullâhtır. Afvî insanın ontolojik hakikatinden bahisle, insanın mârifetullâh konusunda en yetkin varlık olduğu fikrini savunur. Her insan bilkuvve

¹⁰⁵ Ceylan, "Yazarı Meçhûl Bir Hüdâyî Şârihi", 29.

¹⁰⁶ Ceylan, "Yazarı Meçhûl Bir Hüdâyî Şârihi", 32-36.

¹⁰⁷ Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/202; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/547; Brockelmann, *GAL Suppl*, 2/663.

¹⁰⁸ Hakkında bk. Adalet Çakır, "Bir Hüdâyî Şârihi Olarak Yâkûb Afvî Efendi Ve Lem'a-i Nûrâniyye'si", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2016), 50-63.

bu potansiyele sahiptir. Fakat bunun için kâmil bir mürşidin rehberliğinde seyr ü sülûk terbiyesinden geçmesi gerekir. Ezêlî istidâdı ve mânevî terbiyedeki gayreti ile mârifetullâhî tahakkuk noktasında insanlar birbirinden ayrışmaktadır. Yâkûb Afvî bu meseleyi tavzîh için mîsâk âyetine dayanır. İnsanoğlu ruhlar âleminde vermiş oldukları söze dünya hayatında bağlılıkları nisbetinde üç sınıfa ayrılır. Ahidlerine tam anlamıyla bağlı kalanlar peygamberler, veliler ve kâmil mürşidlerdir. Marifetullâha istidatlı mü'minler ikinci gruptur. Seyr ü sülûk ile ahidlerine gafil olmaktan kurtulurlar. Üçüncü grup ise dalâlette kalanlardır; bu dünya hayatından başka bir âlemin varlığını kabul etmezler. Afvî bundan sonra ikinci grup hakkında bir tasnif yapmış; âbidler ve zâhidler ile ârif ve mukarreb sûfler ve melâmîleri tasavvufî terbiye ve tecrübeleri bakımından değerlendirmiştir.

Risâlenin ikinci bölümü, vücûd mertebeleri hakkındadır. Muhakkik sûfler tarafından umumiyetle üçlü, beşli, yedili şekilde yapılan varlık mertebeleri tasnifinden Şeyh Afvî, muhtemelen şerh edeceği beyit sayısını göz önünde bulundurarak beşli tasnîfi seçmiştir.

Hüdâyî nutkunun beyit beyit şerhi eserin üçüncü bölümünde yer almaktadır. İlk beyit varlığın ahadiyyet makamındaki hâline işaretler. Varlığın zuhûruna sebebin zâtî muhabbet olduğu yine bu beyitte dile getirilmiştir. İkinci beyitin ilk mısraındaki "vahdet ili" ifadesinden kasıt, âyân-ı sâbite âlemdir. Şârihe göre ikinci mısradaki kesret âlemini seyrândan maksat, eşyânın hakîkatini kavrayarak tevhîd-i efâl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zâta ulaşmaktır. İnsân bu âleme gelirken lâhut, ceberut ve melekût âlemlerinden geçerek nüzul mertebelerinin sonuncusu olan nâsut âlemine gelmiştir. Üçüncü beyitte anlatılan husus budur. Bundan sonraki iki beyit ise kesretten vahdete urûcu yanî seyr ü sülûkü anlatmaktadır.

Beyitlerin bu şekilde varlık mertebelerine tekabüliyetle izahı, şerhin bir yönüdür. Şârihin anlatımından çıkan diğer yön ise beyitlerin Hz. Hüdâyî'nin kendi seyr ü sülûk tecrübesinin ifadesi olmasıdır. Afvî'ye göre Şeyh Hüdâyî bu nutukla velâyet sırrını beyân etmiştir. Bu izahından sonra bir yandan tasavvuf muârizlerinin velâyet konusunda muhtemel itirazlarını, onların sûflere hâs kavramların zâhir mânalarına takılmalarını ve tasavvufun hakîkatinden habersiz tasavvuf erbâbını ağır dille eleştirmiştir.

Şerh eserin hâtime bölümünde, Cürcânî'nin *Târifât*'ından iktibâsla, şerhte geçen bâzı tasavvufî istilahların açıklamaları yer almaktadır.¹⁰⁹

Araştırmamız esnâsında kaynaklarda ismi zikredildiği halde tespit edemediğimiz bir diğer şerh Abdülhay Celvetî'ye (1705) âittir. Hüdâyî'nin *İsteyen yârın hâk ider vârin matla'* beyitli ilâhîsinin şerhidir.¹¹⁰

Çalışmamız kapsamında müstakil olarak yazılmış metinlere ve onların şârihlerine yöneldik. Burada kısaca bir hususa da işaret etmek gerekir. Celvetî yolu

¹⁰⁹ Çakır, "Bir Hüdâyî Şârihi Olarak Yâkûb Afvî Efendi", 63-79.

¹¹⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/126.

içinde yetişmiş Osman Fazlı Atpazârî (v. 1691) ve İsmail Hakkı Bursevî (v. 1725) gibi muhakkik sûfilerin de aslında Hz. Hüdâyî'nin şârihleri olduğunu unutmamak gerekir. Bursevî eserlerinde Şeyh Hüdâyî'nin sözlerine, nutuklarına atıfta bulunduğu gibi şeyhi Atpazârî de sohbetlerinde sözlerine sık sık Hz. Hüdâyî'nin nutuklarından delil getirmiş; kimi zaman kelime kelime onun şiirini açıklamıştır. Zikir esnasında okunun Hüdâyî nutuklarını, zikir sonrasında sohbetine konu yapmıştır.¹¹¹ Pîr'inin şiiri ile ünsiyeti o kadar yüksektir ki kendisine rüyâda bir şiirini sormuştur. İki kez Hz. Hüdâyî'yi rüyâsında gören Atpazârî, birincisinde kendisinden hoşnut olduğunu yolunu ihyâ ettiği için sırtını sıvazladığını görmüştür. İkincisinde ise *Ey derde umân tımar/ Gel hû diyelim hû* nutkunda 'uman tımar' mı yoksa 'eden tımar' diye kendisine sorduğunu cevâben de 'ey oğlum, umân tımar' şeklinde cevap verdiğini söylemiştir.¹¹²

SONUÇ

Yaptığımız araştırma neticesinde Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin eserlerine yazılmış dokuz şerh eser tespit ettik. Söz konusu eserler Hz. Hüdâyî'nin mânevî ve yazılı mîrâsının anlaşılmasına katkı sağladığı nispette bu mîrâsın zenginleşerek devâmını ve sonraki nesillere aktarımını da temin etmiştir. Ve bu yazım faaliyeti Şeyh Hüdâyî henüz hayatta iken başlamıştır. Bu mânâda Muizzüddîn Celvetî'nin ilk şârih olduğunu söyleyebiliriz.

Celvetî şeyhi mânevî tavır ve irfân olarak İbn Arabî çizgisini takip etmiş, eserlerinde mutlaka ondan iktibaslar yapmıştır. Şerhler de aynı irfânî çizgi ile devâm etmiştir. Tasavvufî bilginin metinler üzerinden bu şekilde sürekliliği, onun mânevî tecrübe ile tahsiline önemli bir göstergedir. Hüdâyî Âsitânesi postnişinlerinden Abdülhay Celvetî'nin iki şerhi ile Yâkûb Afvî'nin *Lem'a-i Nurâniyye* isimli şerh eserleri buna güzel bir örnektir. Yine *Habbetü'l-muhabbe*'nin şerhi *Dürrü'l-bihâr*'da Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin gözle görülür şekilde ağırlığı, mânevî tecrübenin hâsılasının müsterekliğini göstermektedir.

Hz. Hüdâyî'nin bazı eserlerinin Arapça olması ilk bakışta şerh yazımı için bir sâik olarak görülebilir. Ancak bu sâik daha ziyâde tercüme faaliyetini harekete geçirmiş görünmektedir. Çünkü Gülşen Efendi'nin tercüme ettiği *Ahvâlû Nebiyyi'l-Muhtâr*'ı Vildân Fâik Efendi, umûmun anlayabilmesi için yeterli görmemiş ve onu şerh etmiştir. Müstakil bir telîf eser özelliği arz eden Nablûsî'nin *Tecelliyât*'a yazdığı şerh ile *Dürrü'l-bihâr* isimli şerh eserin de dili Arapça'dır. Bu iki eserin muhtevâ olarak zenginliği dikkate alındığında şerh yazımında Hz. Hüdâyî'nin eserinin anlaşılmasının en temel saik olduğu görülmektedir. Bu konuda Celvetî müntesiplerinin husûsî bir gayret içinde olduğu da meselenin bir başka veçhesidir. Nablûsî ve *Dürrü'l-bihâr*

¹¹¹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl/ Atpazârî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*, çev. Ramazan Muslu, Ali Namlı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 120, 130, 158, 179, 208, 1239.

¹¹² Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, II/168.

şârihinin verdikleri mâlûmât, açıkça şerh yazımı için kendilerine yöneltilmiş bir talebin mevcudiyetini ortaya koymaktadır.

Abdülganî Nablûsî dışında şârihler umumiyetle Celvetiyye mensubudur. Muizzüddîn Celvetî'nin *Misbâhu's-salât ve mirkâtü'd-derecât*'ındaki Hüdâyî'nin kelime seçimleri üzerine yaptığı tahliller meşrep yakınlığının metinleri anlamadaki etki düzeyini düşündürmektedir. Ancak bu konuda daha kapsamlı okumalar gerekmektedir. Bu noktada şârihlerin metinle kurdukları ilişki yol gösterici olabilir. Nablûsî *Lem'atü'l-berki'n-Necdî*'de ve *Dürrü'l-bihâr*'da şârih, kendilerine şerh edilmek üzere gönderilen Hüdâyî eserleri ile ilgili tecrübelerini uzun uzadıya anlatırlar. Bilgi birikimlerine itimâd edilen bu âlim şahsiyetler sadece ilmî yetkinlikleri ile şerhe teşebbüs etmemişler, Hz. Hüdâyî ile mânevî bir bağ kurmayı ve bir işâret görmeyi öncelikle tercih etmişlerdir. Eserlerin sebep-i teşrîh bölümünde anlatılanlar, tertîbi hakkında yapılan açıklamalar, kadîm geleneğimizde dînî-tasavvufî eser telîfinin kendi içinde bir âdâbı barındırdığını göstermektedir.

Celvetî şeyhinin külliyatının tamamlayıcı bir unsuru olarak görünen şerh eserler aynı zamanda Osmanlı tasavvuf literatürüne de önemli bir katkı sağlamıştır. Söz konusu eserler Hz. Hüdâyî'nin eserlerini anlamaya rehberlik ettiği gibi tasavvuf metinlerinin ve dolayısıyla bunların ana kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şeriflerin anlaşılmasına ve tatbîkine de klavuzluk ederler. Ayrıca dönemin ilmî ve dînî yaklaşımını yansıtan eserler, problematik meseleler ve bunlara ilişkin tartışma zemîni ve tarafları hakkında da değerli bilgileri ihtivâ etmektedir.

KAYNAKÇA

Aydın, Sümeyye Nur. *Mesnevî Dîbâceleri Ve Abdulganî en-Nablusî'nin es-Sırâtü's-Sevî Şerhu Dîbâcâtî'l-Mesnevî'si*. İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Bahadıroğlu, Mustafa. *Vâkıât-ı Hüdâyî'nin Tahlîl ve Tahkîki (1. cilt)*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler E., Doktora Tezi, 2003.

Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.

Bursevî, İ. Hakkı. *Kitâbü'n-Netîce*. haz. Ali Namlı - İmdat Yavaş. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl/ Atpazârî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*. çev. Ramazan Muslu, Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.

Cankurt, Hasan. *Seyyid Hasan Rızâyî el-Aksarâyî-Hayatı, Sanatı, Eserleri ve "Miftâhu's-Sa'âde" Adlı Manzûm Kasîde-i Bürde Şerhi*. Aksaray: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Aksaray, 2015.

Celvetî, Abdülhay. *Şerh-i Gazel-i Hüdâyî*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmaları, 37177, 10 vr.

Celvetî, Mehmed Muizzüddîn. *Menâzilü's-sâlikîn Tercümesi*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 617, 1b-25a.

Celvetî, Mehmed Muizzüddîn. *Misbâhu's-salât*. İstanbul: Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 253/2, 142b-143a.

Celvetî, Mehmed Muizzüddîn. *Risâle-i Fazîlet*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan 253, 531b-544b.

Celvetî, Mehmed Muizzüddîn. *Terceme-i Mizânü'n-Necât*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan 253, 484b-531a.

Ceylan, Ömür. "Yazarı Meçhûl Bir Hüdâyî Şârihi". *Üsküdar Sempozyumu II: 12-14 Mart 2004 Bildiriler*. 2 Cilt. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları, 2004. 28-36.

Ceylan, Ömür. *Böyle Buyurdu Sûfî/ Tasavvuf ve Şerh Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.

Ceylan, Ömür. *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kitabevi, 2000.

Çağrı, Mustafa. *Hasan Rızâyî Ve Tezkiratü's-sâlikîn İle Mahmûdiyye Adlı Eserleri Tahkîk ve Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Çakır, Adalet. "Bir Hüdâyî Şârihi Olarak Yâkûb Afvî Efendi Ve Lem'a-i Nûrâniyye'si". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2016), 45-114.

Çakır, Adalet. *Abdülkâdir Geylânî ve Kâdirîlik*. 2 Cilt. İstanbul: İsam Yayınları, 2. Basım 2012.

Dürrü'l-bihâr ve sırru'l-esrâr. Kütahya: Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 374, 186 varak.

el-Aksarâyî, Hasan Rızâî. *Tecelliyât-ı Hüdâî'nin Nazmen Şerhi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 3347/5, 43a-71b.

es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbeddîn Ömer. *Avârifü'l-meârif/ Tasavvufun Esasları*. haz. H. Kamil Yılmaz - İrfan Gündüz. İstanbul: Vefa Yayınları, 1990.

Güldöşüren, Arzu. "Vildan Fâik Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Hiroshi, Tarui. "Treatise on Sufi Love: Hüdaî's Seed of Love-edition, translation and commentary". *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 9 (Mart 1994), 273-307.

Hüdâî, Azîz Mahmûd. *Hayâtü'l-ervâh ve Necâtü'l-eşbâh*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 618/3, 81b-95a.

Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Câmiü'l-fezâil ve kâmiu'r-rezâil ve Miftahü's-salât ve mirkâtü'n-necât/ İlim-Amel, Seyr ü Sülûk*. ter. H. Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.

Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Habbetü'l-muhabbe*. yay. Ali Çalışır, çev. Necdet Yılmaz, İstanbul: Fersan Ofset, 2002.

Hüdâyî, Azîz Mahmûd. *Tecelliyât*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, 332/152, 247b-257b.

Işın, Ekrem. "Abdülhay Efendi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 1/ 43-44. İstanbul: Kültür Bakanlığı, Tarih Vakfı Yayınları, 1993.

İsmâil Paşa, *İzâhu'l-Meknûn fî zeyli alâ Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tas. İbnü'l-Emin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktunç. 2 Cild. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1972.

Kılıç, Mahmut Erol. "Ekberiyîye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/ 544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Köseoğlu, Mehmed Akif. *İstanbul'un 100 Tekkesi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2016.

Küçük, Ayme. *Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Tecelliyât'ı ve Tercümesi* (Metin Tenkidli) (Kocaeli: Kocaeli Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2024).

Martı, Huriye. "et-Tarîkatü'l-Muhammediyîye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Mekki, Huda Ezeldin Siraj. *Aziz Mahmud Hüdâî'nin Tecelliyât Adlı Eseri Üzerine Nablûsî'nin Şerhi (Tahkik Ve Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*. İstanbul: 3. Basım İnsan Yay., 2021.

Nablûsî, Abdülganî. *Mürâselâtü'n-Nablûsî/ Vesâiliti't-tahkik ve resâili't-tevfik*, dirâse ve thk. Bekri Alaaddin. Dımaşk: Dâru Ninevâ, 2010.

Nablûsî, Abdülganî. *Şerhu Tecelliyâtü'l-İlâhiyye ve'l-küşûfâtü'r-Rabbâniyye*. thk. Asım İbrahim Keyyâlî. Beyrut: Kitâb-Nâşirûn, 2013.

Özcan, Tahsin. "Saçaklızâde Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/368. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özel, Ahmet. "Nablûsî Abdülganî b. İsmâîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özer, İlknur Sismelioğlu. “Aziz Mahmud Hüdâyî’nin “Kimseler Hüsnüni Vâf Eyleyemez” Mısraıyla Başlayan İlahisine Abdülhay Celvetî’nin Şerhi”. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Haziran 2025), 473-500.

Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi’u’l-Fuzalâ: Şeyhî’nin Şakâ’ik zeyli*. hz. Ramazan Ekinci; ed. Derya Örs. 4 Cild. İstanbul : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Şimşek, Selami. *Ezelden Aşk İle/ Dünden Bugüne Azîz Mahmûd Hüdâyî Şerhleri*. İstanbul: Buhara Yayınları, 2025.

Terceme-i Ahvalü'n-Nebiyi'l-Muhtar. İstanbul: Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi, 628, 41vr.

Terceme-i Habbetü'l-muhabbe. mütercim: Mustafa Enver, İstanbul: Atatürk kitaplığı, Osman Ergin Türkçe Yazmaları, 1816.

Turan, Emel. *Hazreti Peygamber’in Yaratılışı ve Mucizelerine Dair Azîz Mahmûd Hüdâî’nin Ahvalü'n-Nebiyi'l-Muhtar Adlı Risâlesi*. İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler E., Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Vassâf, Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. hz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. 5 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2006.

Yılmaz, H. Kamil. *Azîz Mahmûd Hüdâyî/Hayatı, Eserleri, Tarîkati*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2007.